

BO CP 821.163.41-94

ВИНАВЕР С.

Године понижењ

600000165

COBISS o

ЛЕСКОВАЦ

42(497.1)

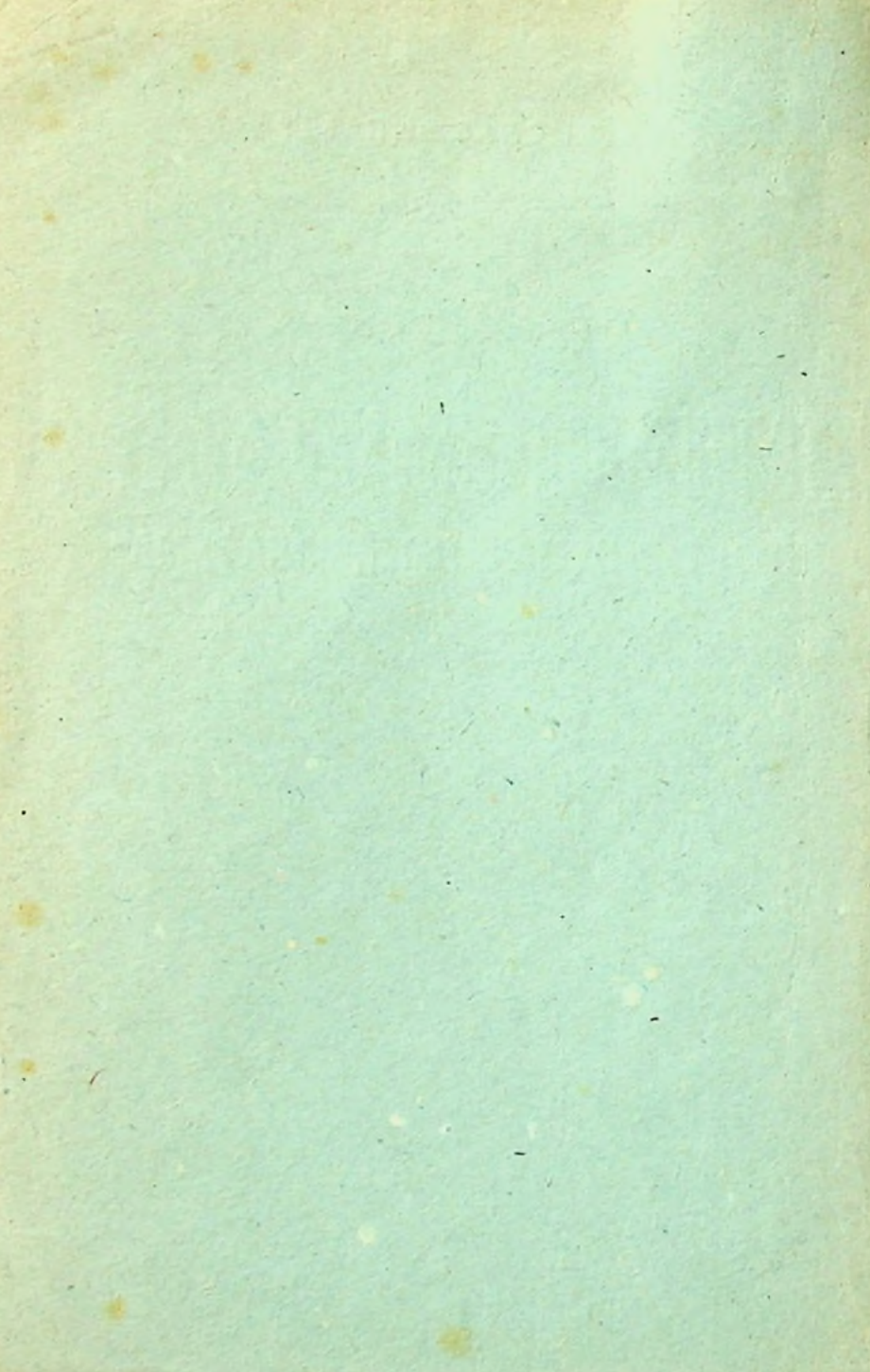
АВ ВИНАВЕР

ГОДИНЕ ПОНИЖЕЊА И БОРБЕ

ЖИВОТ У НЕМАЧКИМ „ОФЛАЗИМА“

БЕОГРАД
1945

a/165

821.163.41-94

Вичабер

Степанислав

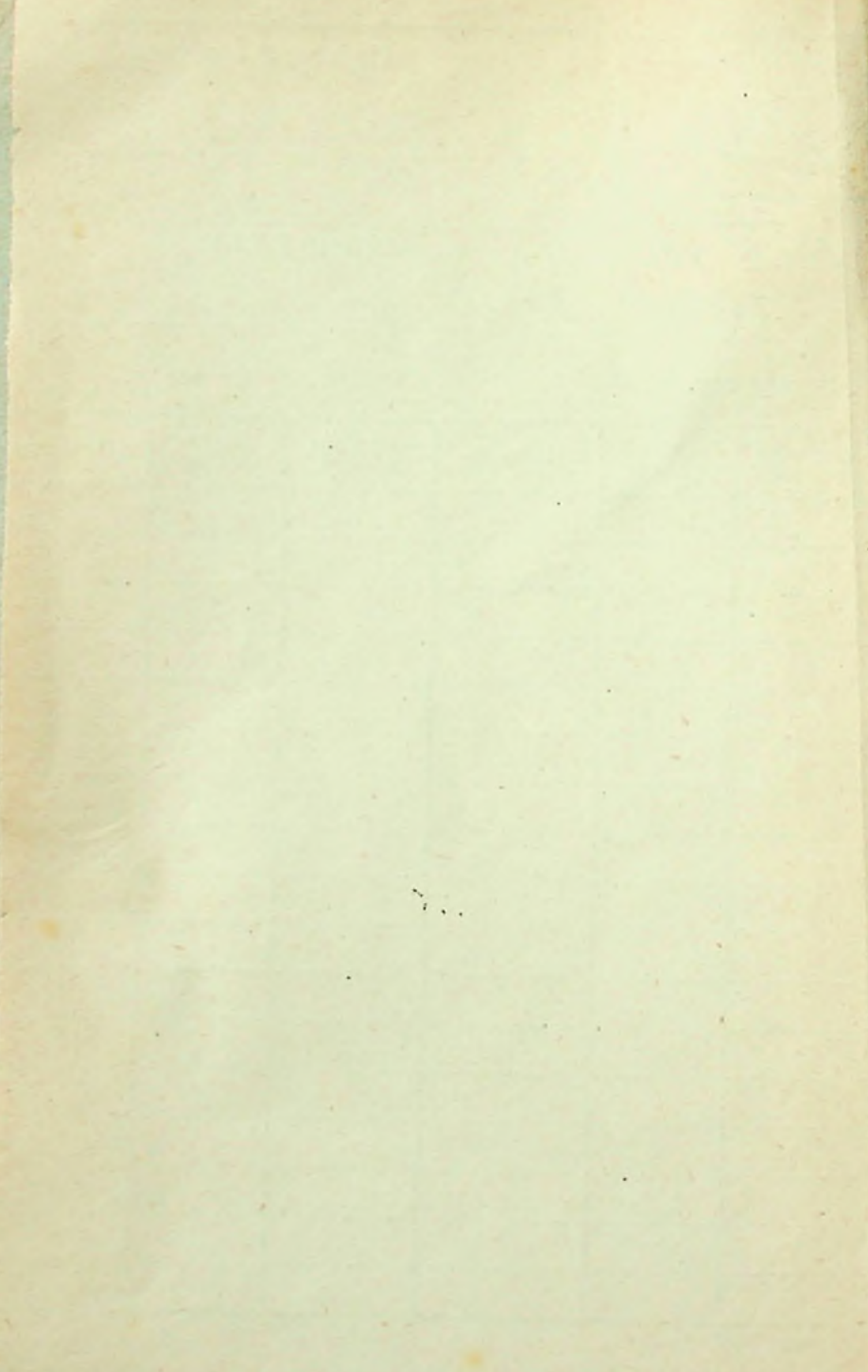
НАСЛОВ ДЕЛА

Логиче бочушка и Борова

Место и год. издања

Београд, 1945 год.

апрелак 2327

Мил. М. Ђорђевић
СТАНИСЛАВ ВИНАВЕР

ГОДИНЕ ПОНИЖЕЊА И БОРБЕ ЖИВОТ У НЕМАЧКИМ „ОФЛАЗИМА“

*Земља је тамо и град Кимерана, народа којег
магла обузима и мрак...*

(Одисеја: Мртвачко царство, XI, 14. Марешкић)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСНОВЦА

Бр. 14. 112 940. 42(497. 1)

Струка 886-94

БЕОГРАД
1945

Издање
МЕЂУНАРОДНЕ КЊИЖАРНИЦЕ
МИЛИНКОВИЋ И МИХАИЛОВИЋ

Љ А Г А

И поред наше потпуне неспремности за савремени рат, и упркос нашој неорганизованости и растројству, непријатељској надмоћи, петоклонашком или парализованом ставу високог командовања — вест и свест о брзој капитулацији поразила је свакога просечнога нашега официра. Није хтео, није умео да верује. Знали смо да морамо подлећи. Али како? Али кад? Никоме у главу није ишло да ће то да се догоди тако нагло и тако срамно. Могло се објашњавати на сто начина како смо, зашто смо пропали, и морали пропасти, али је остало неизгладиво: да смо пропали срамно, без јуначких подвига које смо ми очекивали од себе, које је народ очекивао од нас, које је историја и традиција наметала. Народ је хтео да се бије, већина официра хтела је и да погине и да се покрије славом у неравној борби. Наши технички недостаци, наша аљкавост чак, ту би славу само повећали. Сад се видело да срамота није привремена ствар, да љага остаје, макар катастрофа била и пука епизода у великоме рату са одличним друштвом толиких побеђених. За љагу психички нико није био спреман. Срамота је била неразумљива. Наметала се и паралела са прошлим ратом, са одступањем кроз Албанију. Албаније овај пут није било. Неки су сматрали да је бар то осигурано. Капитулирала је цела војска и цела целцата имала је да иде у ропство, пошто се разоружа, пошто сву нашу спремну изручимо непријатељу — оружје које је за нашег војника светиња (многи су љубили пушку предајући је, — већина је гледала да је сакрије: грех је предати пушку као што је грех газити хлебац) профијант и толике справе и тековине, за новац од уста откинут и то радо, тековине у механичком наоружању које су нашем народу изгледале двоструко недостижне, и по цени и по изради. Сам

онај велики појам „државно“ које се из војске не отуђује имао се мирно, исправно, готово с алалом предати непријатељу.

И нигде блиставог оправдања, моралне утехе да смо непријатељу нанели осетне губитке, како су то хтеле безбројне, фантастичне пронесене гласине. Појам љаге и срамоте, здружен с појмом презира и поруге, као битан, као први, као почетни. Мислили смо јавно и тајно, говорили, чак и певали, да ћемо непријатељу задати љутих јада да се запрепасте и они који су се језовито стрмоглавили пре нас низ степенице историје: Французи, Пољаци, Холанђани. Питање части негује се мимо свега у официрском кору, каткад и на карадно, али без поговора, као аксиом. Оно је код нас ишло до егзалтације и маније. На предавањима за резервне официре — команданте батаљона, нама су излагали прослављени, орденима закићени генерали, који су селима дали имена а у варошима добијали улице, да се наш војник не боји тенка ни савремене технике о којој кукавице толике нетачне забуне уносе у свет. Што ником није било могуће — то ће бити могуће нама!

Безгранично поверење народа према својој војсци, према официрима као носиоцима њеним скрхало се до краја неком врстом тектонског померања, које потпуно мења изглед земљишта. Уколико је вера била већа и разочарење веће. Војници су нас од дана капитулације презрели, а наредбе о предаји оружја нису уопште схватили. Нису схватили да се тако нешто сме рећи, изговорити, као што има ствари о којима се можда сме мислити, али гласно говорити не сме: да зло не чује, да се не обесвети појам човека и његова достојанства. Народ је занемео од чуда. А жене? Приликом испраћаја за Немачку дочекале су нас псовком. Остала је додуше нека врста жалости која се има према просјаци. Где је било оно љубавно и поносно и сестринско на шта смо навикли и у најгорим поразима, који су се код нас чак и прослављали? Стара слава изненада била је прокоцкана. Зар се то уопште могло прокоцкати? То се осећало теже но материјална пропаст. Коме веровати?

Изгубили смо себе.

ТЕХНИКА КАПИТУЛАЦИЈЕ

Они који су нас предали наредили су да се све обави по војничкоме реду, не у хаосу. Издата су и једнако поштрована наређења писмено и усмено да ће сваки официр који покуша бекство бити стрељан. Толико се далеко ишло у томе да се нису давали само формални, дисциплински разлози, тј. да се игра главом ко покуша побећи — него се говорило да ће Немци ако све не изведемо како треба до краја, да нам попале села и затру народ. Тако се дејствовало на нас и ударањем у најтананије патриотске жице. Ми смо сами постали своји чувари, наше старешине пазиле су да се никоме не допусти да се извуче из ропства. Дисциплина је дејствовала донекле и на офицере који би иначе побегли. Команданти као да су ступили у немачку службу, само да капитулација буде потпунија. Можда су имали илузију да ће нам то нешто помоћи: њима, нама, држави. Прости војници нису слушали такве наредбе. По нашим командантима и сваки би војник до последњег допао ропства. По среди је и урођена бирократска тежња — која заборавља да не важи за ванредне прилике — да се заповест изврши беспрекословно, каква је да је. По среди је бојазан свакога команданта од личне одговорности, уз жељу, код многих, да се додворе немачкоме господару. Он је импоновао „војницима од пете до главе“. Хтели су да се препоруче. Сцене приликом пријема немачких контролних органа биле су недостојне. Колико су год прости војници отпали од послушности демобилишући се сами и кријући оружје, које се код нас и иначе крије „злу не требало“ — толико су још и Немци одмах све чинили да просте војнике одвоје од официра. По привременим логорима војницима је под претњом смртне казне забрањивано да буду са официрима.

Код официра био је још један разлог за доследну дисциплину: плата, благајна, ајлук. Официри ће и у ропству добијати плате и принадлежности. Мамац, па и осигурање. Рачуни око тих плата и принадлежности чак и у најцрњем познијем ропству узели су фантастичне размере. Многи су знали у танчине колико ће нам после рата бити исплаћено на име разлике. А и године се рачунају двоструко. У прошлом рату та је грана

рачуноводства имала своје признате стручњаке који су образовали читаву школу. Вративши се кући заробљени официр долазио је до замашне, ако не астрономске разлике и куповао кућу. А у ропству и иначе приштедио је све, чак и одело. Рат, раније, чак и у најгорем облику, ропством, као да је ишао на руку официрскоме сталезу. А и поступање није било рђаво, снабдевање и пакети следовали су од савезника, новац се од плате шиље породици преко Црвеног крста.

Сад треба споменути немачку демагогију, празна обећања и лажи. Чак и о уређеном животу у немачким логорима ширили су бајке немачки официри. Чека нас готово идила. Но изгледало је апсолутно сигурно да ћемо ускоро бити пуштени и да нећемо ни морати ићи у Немачку на летовање. Само да се израде објаве! Још једно регистровање! Наши су стално и крваво наседали немачким лажима. Мислило се да су немачки официри центлмени, да имају само једну реч, да никад не лажу. У легенду о немачкој солидности у свему, а нарочито у погледу личног поштења веровала је сва Европа, веровали су и сами Немци. У овоме рату код Немаца била је лаж правило, а према нама заробљеницима још и најзгодније средство да се држимо у сталној неизвесности. Дозирање, утицај и оптицај лажи проучавали су се над нама. Уз обећања да ћемо ускоро кући, постепено се дошло до Београда — уз доста слабу немачку контролу. Лаж је служила место страже која је била груба, осиона, брутална, али недовољна. Ишли смо као стока на клање, само под нож, у заробљеништво. А мислило се: још који дан. Веровало се немачкој часној речи више но ма чијој и поред књиге Раушнингове. Тако су лаковерни официри олакшавали рад Немцима, дали су се водити о једној јединој речи, као на синциру.

Војницима су Немци најпре ломили преко колена пушке уз подругљив и добродушан — тако лажан! — осмех, уз пријатељску шалу: „Иди кући овај ти ражањ више неће требати“. Стварали су утисак у народу да је све готово и свршено, а не да све тек почиње. Чињено је то да будемо послушни, не само под морање, него и свесно да се као онај зец из народне приче сами одеремо, закољемо, патакнемо на ражањ и испечемо змају — домаћину за ручак да се овај не би око свих тих тех-

ничких послова много мучио. Наши команданти у појединим великим логорима место да заштите своје офицере, ако се иоле могло и колико се могло, ишли су на руку Немцима и педантно спроводили њихове заповести вршећи цепидлачку контролу у корист Немаца. Гледали су будним оком да не прекршимо какву наређену ситницу, не задржимо забрањену електричну лампу или чак и нотес, мастило и све што је за сада забрањено имати, а што ћемо доцније моћи да имамо колико год хоћемо. Тако су нас спремали за пут и олакшавали транспорт.

Чест је случај тих наших команданата логора (прихватних, провизорних и транспортних) да су на зборовима викали на офицере што су се ови случајно или хотимице јогрешили јо немачке прописе које су нам читали по цео дан. Када су осиони немачки стражари без наше стварне кривице пуцали у месо, у гомилу нашу — да се да застрашујући пример гомили — такви су команданти још викали да су у праву Немци, да смо ми сами криви. Викали су хистерично да се боље и даље чују. Давали су Немцима морално право на најгоре шикане и нису се заузимали где је то било чак и лако учинити. При транспортовању железницом, у земљи и доцније, на путу за Немачку, када су они добили класу и нужник, нису хтели једном речцом код спроводеће немачке командантуре са којом су путовали да интервенишу за нас, да нам се допусти вршење нужде пред вагоном. Нису хтели нипошто да се замере Немцима, а сва преимућства тражили су искључиво за себе, макар колико била ништавна. Из мало бољег купеа, помоћу немачких војника, истеривали су југословенске офицере да би они, наше старешине удобније седели. Добијао се утисак да од њих не само што не треба очекивати никакве заштите, већ да је сто пута боље избегавати званичан пут преко њих, па се обраћати директно Немцима који су били на махове ипак пажљивији, кад би хтели да нас саслушају. Тако су и доцније у самом ропству најстарији официри врло често док се још све импровизовало, у првом плану мислили само на себе и на своја преимућства, ма била ова и најмања, неправични у кривој деоби, невероватно халапливи, кад се радило о каквој општој својини, о храни,

о рубљу, И то и у доба глади, беде, у доба кад се за-
логаји броје и кад очи мере боље но осетљиве апоте-
карске теразије. Ту нам није било заштите, а камо ли
примера и узора.

Већ у земљи, чим се увидело да ћемо заиста за Не-
мачку, настају призори гнуснога и мрачнога „спасавај
се ко може“, као да нас не везује никакво другарство,
никакав појам старања једних за друге. Било је толи-
ко примера чудовишног егоизма приликом заједнич-
ких куповања итд. Предњачили су старији који су у
свему општем видели „лору“ и личну награду за старе-
шинство. Настало је и гурање у болницу, без мрве пра-
ведног и пристојног прописа. Спасовао се ко је могао и
умео не водећи о другоме рачуна, чак једни су изи-
гравали друге разумљивом безочношћу бродоломника
и у страху да онај други не умањи шансе онога
првога. Лекари су запрепашћивали грубошћу, суро-
вошћу и подмитљивошћу. Од високих команџата
многи су се ниско удварали Немцима и остајали
у болници. Затим дошла су одвајања из наше сре-
дине: Немаца, Хрвата, Бугара, Талијана, Мађара, Цр-
ногораца, Словенаца, Румуна. Стални спискови, пре-
бројавања и контролисања. Понеки су измислили да
припадају за нас егзотичним народима Севера и
Југа, Истока и Запада и тако су се измигољили
из логора. То је све трајало данима, то се наставило и
у Немачкој уз безбројне готово вашарске процедуре,
скопчано за срамне изјаве у корист непријатеља. По-
једини ослобођени на тај начин псовали су мајку Бео-
граду и Србији и саблажњавали речима и држањем.
Стварао се утисак да је у Југославији, паклу и роби-
јашници, најгоре било активним официрима разних
народа, да су ти официри били мученици на адским му-
кама Дантеовим, да нису више могли подносити тира-
нију Београда и благодарили су Богу и Немцима што
су их спасли те и такве заједнице.

По немачким логорима оваква мањинска пребро-
јавања, решетања па и заваривања, (јер било је
много враћања) била су систем да нас деморалишу,
одврате пажњу од свега што се збива, а у мозак

нам унесу црвоточину. Колико је био достојнији став официра и подофицира Француза где су многе, као Алзашане, дакле „Немце“, насилно одводили, и опет морали да врате у стари логор, уз грдњу и псовку, претњу и бес! Јасно је, наравно да су многи само искоришћавали искрслу згоду, без нарочитог поноса и чак под стидом, и као некако крадом. Неки су помишљали и да се докопају слободе и шуме. Углавном уносила се пометња, утисак бесповратног слома. Остајали су претежно Срби, многобројни Црногорци, добар део Словенаца, понеки Хрват. Било је и таквих којима се и остајало и није, и које су Немци тако рећи званично одабирали. Било их је и који ни по коју цену нису хтели да оду ни тада ни доцније, ма да су их лажне препоруке тражиле и вијале. Јевреји нису улазили у овакве комбинације. То им Немци не би одобрили. (Осим у случају када су то урадили неочекивано вешто и окретно — али и тада нико од њих није знао шта га чека, могао је само то да слуту).

ЗАШТО СМО ПРОПАЛИ

У нашим логорима у Немачкој, као и у логорима пољским, француским и другим отвориле су се одмах неизбежне расправе: зашто смо пропали? Страховите и даноноћне болесничке свађе, пуне дивље грубости и бесомучних увреда, без мрве официрског „шлифа“, без реда, логике и друштвене пристojности. Не само да је Југославија пропала, него је тај обожавани и уображени официрски кор покривен срамотом, из које се нико не може извући, завејан снежним вејавицама, затрпан Хималајима срамоте. Није се покрио славом часног пораза — а слава је слатка ма и у поразу, ма у било каквом виду, макар и да успава у смрт ако не може да пробуди у живот. И сан је био бунован. Горчином незапамћеног понижења презреле су нас жене и деца која су срицала народне песме. Па даље сцене, после капитулације! Зар нису наше старешине саме као ишле на то да нас непријатељу у што већем броју изруче, као органи непријатеља! Ради најмањег пренућства показали смо да нам ништа не значи одрећи се и имена — и чега још! Свих заносних и поносних речи и пој-

мова. А како се тек — по примеру најстаријих — пред Немцима савијало и понижавало! Било је логора где су наши командири да се Немцима не замере командовали — на немачком! Сама команда била је на немачком! И то чак и са оним истим грленим лавезним, неартикулисаним гласовима које су глумачки имитовали! Исхранбење, смештајне прилике биле су очајне, понашање Немаца изазивајуће, претње и понижења сваким поводом појава стална. Настало је код многих утркивање ко Немцима више да се додвори. Високи, огромнога раста генерал, наш командант, савијао се пред мајушним немачким подофициром — кепецом или пред „зондерфирером“ као да му то још чини нарочиту част. Колика су понижења око јела и сачекивања „додатка“, око грубих, неофицирских послова, чишћења, изношења ђубрета, редарчења око нужника! Викало се на нас и претило. Колико је у употреби био израз „српске свиње“! Понашали су се с нама као да смо варвари који не разумеју ни употребу клозета. А било је, додуше, и неописане аљкавости с наше стране, „рмпалијства“, пада сваке пристojности, сваке видљиве естетике — што је својствено робу кад престане пазити на себе и не примећује више ништа. Опустео се свет!

Дискусија се дакле отвара: зашто смо пропали? Говоре људи по нагону, без много премишљања. Нема тог узрока који је остао ненаведен. Ту су и комични: што се није радило по неком безазленом или безначајном пропису. Могли сте се питати: говоре ли то деца? Не, то су били матори људи, у бунилу, тешки болесници.

Па се отвара јаз између активних и резервних. Резервни се чудом чуде незнању, необавештености, нестручности активних, са којих је пала вештачка глеђ која им је давала изглед неприступачне касте. Генералитет и највиши официри подложни су већој критици а подносе је теже, најтеже: дуре се као примадоне, љуте се, бесне, не могу да дођу к себи, траже да говоримо с њима по пропису, у ставу мирно, са рукама на шавовима чакшира! Дисциплина би ипак — у другим је то логорима било — донела неког формалног умирења. Код нас је настала распојасаност коју наивне мере ђенерала — без поштовања и санкције — нису

умеле да укроте. И позивали су се тада на Немце који су чак и кажњавали на предлог тих наших старешина! Немци су им морали прибављати респекта пред нашим, као заштитници војске као такве!

Ако смо нестручно водили рат — технички, психички, пропагандно неприпремљени — још смо нестручније ушли у ропство. Ни један од наших команданата не зна Женевску конвенцију која нам гарантује животе и права. Чак је потајно презиру, као невојничку, а доцније се и боре противу извесних њених спасоносних одредби да би сачували сенку своје власти, да не би допустили бирање повереника — јер је бирање демократска форма која је противна духу војске!

Наши војници од заната, наш официр и редов, као да никад нису мућнули главом шта ће радити кад допадне ропства. Лажном срамежљивошћу та је неспрска свентуалност избачена из обуке, док се сваки Немац који је за оно неколико дана нашег ратовања пао у наше руке, одмах позивао, са прецизношћу која запрепашћује, чак и на поједине параграфе Женевског закона. Никада нашим није речено како и у заробљеништву морамо да шкодимо непријатељу, у границама могућности. Морал саботаже није ни додирнут код нас. Наши се шефови понижавају у ропству, на сваку немачку лаж наседамо, сваки вуче себи, не радимо ништа организовано, дисциплина је плачевна и поправља се бедно уз немачку интервенцију, опште је неповерење једних према другима, тајно главу диже отровна змија шпијунаже, доставе и подметања, И то се доставља и самим Немцима. Наши постају немачки достављачи, свесни и несвесни, јавни и тајни, а Немци отварају врата достави: може се, анонимно, у поштанско сандуче бацити цедуља, непотписана и обратити пажњу немачке команде. Доцније, по неки немачки командант, са прорачунатим презрењем, забрањује те анонимне доставе званичном наредбом која се чита.

Немци успевају и да многи официри иду на рад изван логора или у логору врше неки користан рад за Немце и њихову индустрију. Све ово уз мала преимућства, дневнице и сићушне гратификације! По Женевској конвенцији нико не може натерати официре да раде за непријатеља! А ето они сами, по личној

побуди за непријатеља раде, а старешине агитују за такав рад. По духу и смислу ратовања — нарочито тоталног ратовања, јер се не ради о „рату у чипкама“ — непријатељу не смео нигде и ничим да користимо, преко оног што се не да избећи. Наши пак заробљеници војници уколико су на раду код немачких сељака — нико им није никада ни рекао реч: саботажа — раде добро, тражени су. Њих ни један старешина није поучио да непријатељу треба одмагати бар у границама могућим. Како друкчије изгледају Французи кад иду на рад, како се крећу мртвачким кораком који је постао карактеристичан за читаво ропство! Ето ми смо сви у ропству, могла се од почетка очекивати капитулација, а наш је старешински кадар још мање припремљен за ропство но и за сам рат. Имало их, је, још док смо били у прихватноме логору у земљи — који сасвим одлучно говоре о лојалној сарадњи као да је рат сасвим завршен, као да је шаховска табла већ претурена. Генерал Аца Стојановић изјављује нама, своје штабу: „Сад су Немци драги гости у нашој земљи! Сад су они нашој земљи као пријатељи!“ У свему томе, поред свега што је за страсну критику има и нечег неуког, има оног бестидног лицемерја недоученог ђака који хоће да превари учитеља.

Настају међусобна оптуживања. Генералитет и њихови — окривљују Хрвате за издају, удар с леђа, став Вука Бранковића. Спрема се нова Косовска легенда која не успева. Окривљују политичаре за разривеност војске, њену неспрему, оптужују коруптивне цивилне власти да Југославију психички нису спремили за јединство, потржу познате речи Степе Степановића да није ослободио већ освојио! Камо срце — веле — да смо га послушали? Опет само војник да схвати ствар! За банкротство и гангрену државе — кажу — искључиво су криви политичари и политика, и то не само комунисти, него сви! Протеже се ланац од доследног интернационалисте до сеоског политичког маргера и мешетара. Краљ Александар се претставља као мученик коруптивних политичара који су сваку његову велику идеју изиграли и загадили као губава стока чист кладенац. Војници су били беспомоћни да спасу земљу, а видели су све, није тешко било бити видовит. Осим

тога: 27 март био је погрешка и злочин ма да је изведен од официра, додуше заведених и неуравнотежених — ми нисмо дорасли са Немачком да се бијемо. Поједини команданти — настављају они — а нарочито онај у Загребу, предали су благовремено надлежном месту рапорте који нису остављали сумње: Хрвати, комунисти, растројство, слаба техника, неописана, громовита снага немачке песнице која има да нас смрска као срчу. Најзад и аргуменат још вишег реда: шта смо, ко смо ми? Немци ће не само нас сићушне и јадне, Немци ће уопште свакога победити у овоме рату. Наводи се пример Француске која је тако лако пала и поред Гамлена и Вегана, а као врховни узор седи и грандиозни Петен који је увидео шта је очигледно и помирио се са неизбежним. Сваки други став је — vele они — лакомисленост, дилетантизам у супротности са „војном науком“.

За велики број наших генерала могло се рећи да су били набеђени у тај чин, да су дошли до звездица силом прилика, потреба и интрига, као срећни, преживели притежаоци војске после ратова, као они на које је требало делити славу, као *beati possidentes*. Слабо версирани у савременој техници а већма упознати са оним нашим подофицирским лајањем на лампу, са наказном вером у власт ситница, у сламку које не сме бити у кругу, са појмом војске преко дугмета, ширита и касарнских заврзлама, — неспособни су да независно мисле о људском и индустријском потенцијалу Америке и Енглеске. Потенцијал је за њих мистичан, као бесмртност душе, као Платон, они верују само што оком виде, — немачку силу виде. Што ће виде то не верују. Они имају погрешне и криве идеје о Русији. Они су подложни утицају немачке пропаганде као да је ова прављена под меру баш за њих. Засењени су немачким маневрисањем у коме виде суштину операција, забезекнути су од немачке војне машине. Ова им импонује и као генијална творевина којом би се они тако радо послужили и поиграли, као дете Бјуиком и Парком. Запарложени, забушили су да уче у доба које је донело новости њиховој струци. Заблеснути су чак и Хитлером као новим и бољим издањем Наполеона који је код наших официра увек био савршен тип ве-

чног војног мислиоца. Уплашени од комунизма по призивању, по мржњи активних војника на оне за које они мисле да не примају ни саму идеју о милитаризму, уверени пак подсвесно да би им Немачка победа ипак осигурала плате, пензије, инвалиде, привилегије, орденске бенефиције и мала, тешко скрпљена и скунаторена имањца и кућице. Затим долазе: стални страх од стварне одговорности, чак и од проклетства што завет не испунише, потреба оправдања по сваку цену.

Има још један моменат. Он није сасвим разумљив. То је безуман физички страх сирака без игде икога — да ће нас Немци побити. „Каква Женева, какве обавезе, побиће нас све до једнога, ми нисмо нико и ништа, ми не значимо ништа, будимо покорни, покорну главу сабља не сече“. Тиме се тумачи неисказано гмизавачки став према Немцима и тврдоглави робовски напор да и нас све остале одрже у томе страху. После, у току ропства и победа, глава се нешто диже. Али у почетку! Само да не увредимо, — кажу они — само ничим да не изазовемо Немце! Тако се појављује не само потпуна осуда 27 марта, него осуда тога датума и његових виновника директно пред Немцима, бацање кривице на Јевреје што су разлупали Нојхаузенев локал, на млађе официре, на све и свакога само не на старе, искусне вође. Ето, тако су неки генерали разговарали са Немцима који су их посећивали по баракама! И Немци су пажљиво сређивали изјаве и слали рапорте. Јер ти Немци сматрали су, према Хитлеровом говору, да су за 27 март криви наши генерали које окривљује и немачка Бела књига, а сада се одједанпут чује из уста тих самих генерала да постоје неки други кривци, неки млађи официри, а генерали су потпуно недужни.

И редовно се чује из барака генералских: ко не мисли да ће Немци победити тај је нестручњак, невојник и незналица. Непобедивост Немачке оправдава њихов став, зато она постаје и догма у коју се верује побожно, па и злурадо изазивачки, на страх критичарима, и инако мислећима. Са горком иронијом наводе се крње изјаве Енглеза (у немачкој редакцији), који у темељу нису војници, Американаца који су у супротности са духом војске, Руса који су то некада били тј. војници,

па под неумешном управом могу само масовно бити тучени са милионским жртвама!

Тако наши, тучени генерали критикују и извргавају руглу генералштабе целог света, све сем немачког. И то у пози аугура којима је то тешко и болно, али је дужност да се каже истина.

ОФИЦИРСКИ КОР

Међу активним школским официрима има их из прошлих ратова, а има их и васпитаних у доба Југославије. Ово је васпитање у Војној академији било преторијанско и у супштини без духовног интересовања за ствари. Интриге су биле правило успеха, подметања позната и интересантна тема, гарнизонске доставе нешто што се прима као утврђено. Ко с ким живи — говорили су да се о томе воде картотеке у генералштабу. Подофицирске идеје о техници која се тобоже примером наше војске губи пред дисциплином врсте Пере Живковића — који на смотри уочи зрно прашине на коњском трбуху! А ипак када је техника казала своју реч, неизрецив страх од ње, страх готово као парализа! Историјаска њихова мегаломанија беспримерна је. А ипак кад смо ми тако брзо пропали, ту су мегаломанију пренели на Немачки Рајх! Смисао за сразмере, потребан чак и за географске карте које су морали знати, недостајао је као нешто што се у школи не учи. Све се узимало буквално.

Треба погледати њихове уџбенике националне историје, нарочите војне: антологија и некритична компилација свега похвалнога што је игде ико рекао о нашој војсци. Нема критике извора, ни разбора докумената. Изгледало би да смо ми решили светски рат, дали најславније и најосновније победе света и пример свима историографима васионе.

По гарнизонима владао је непрекидан и тако јалов рад на искључивој обуци која нашим официрима није давала ни мињут одмора за стваралачку мисао. То се светило. У крв је улазио систем сецања и завитлавања који досеже епопеју. Тај рад кад постане сам себи циљ стварао је безидејност и чинио их жртвама догма-

тизма и преторијанства. Спољни блесак као култ, унутра пак шупљи страх од интелекта.

Има особина сјајних, израђених, стечених, наслеђених, посисаних с мајчиним млеком: традиција, нарочито код нижих официра недохваћених протекцијом и штреберством, став готово лакомислене бравуре — али све то не води ничему кад се не дозвољава тим особинама да се стваралачки испоље. Има бистрине оне наше брђанске врсте, која даје брзу оријентацију на терену физичком и интелектуалном, кад се зађе с пута, има пламеног патриотизма, вере у своју нацију, тврде окоште виталности и сировог патриотизма, има политичког смисла који је кадар развити се и разгранати. Све ове особине у току ропства, одвешће људе или у крајњу реакцију и став пркоса, или у став исправан, саобразан времену, саобразан интересима нације, па и личном сналажењу ради будућности.

Код једних имаћемо примитивна и једнострана али сигурна решења до којих се најлакше долази — то нису Хамлети, код других настаје потреба тешког интелектуалног напора на који нису навикли, анализа. Ако супротна пропаганда располаже патриотизмом, љубављу према груди, вером у изасланство своје нације, онда је њено дејство олакшано, отежано је пак чим се она упусти у апстракције. Велику улогу игра особина Краљевића Марка који би се из ината и потурчио и мрки пркос Срђе Злопоглеђе оног из песме, оног из Мештровића и Филиповића, који не допушта никакву сумњу у најсветије ствари, чак не воли о њима ни да говори, јер их и сувише осећа. Таквима треба прилазити опрезно и зналачки, болна места вештом руком целити. Многи остају из пркоса у ставу који су преболели и прекужили. Као да се стиде. Ту је особина тла, али и класног, специфичног официрског васпитања.

Мање би се речи могло потрошити на трупне, оне који су дошли из кадра, из жандармерије или из подофицирске школе. Они су били нада и гвоздена резерва реакције. Они су се бојали мишљења, зебли од њега и хватали се за сваки плот простог решења, за дрхтаву војничку линију која им се чинила једина стамена. Она их је као хипноза привлачила неодољиво. У ту су дог-

му веровали и хтели да верују. Све им је остало било магла.

Најмлађи школски официри потпуно преторијански и гардијски одгојени, с муком су и трудом кретали се ка правилнијем схватању. Они су пролазили кроз тешке моралне кризе. Наивни идеалисти, надахнути народном историјом, младалачки устрептали, нису могли да се задовоље првим с краја лажним тумачењем. Дискутовали су, свађали се, патили и наштавши боље решење бивали срећни. „Гвоздена гарда“ реакције стварана је од најмлађих класа, али они су давали и борце пуне самопрегора другој страни и иступали и против својих очева. Индиферентних је међу њима било мало.

Официри одмакли по годинама, из старијих нараштаја прошлих ратова где су били вође наоружаног народа, имали су већма смисла да схвате сваки народни покрет и све што је свенародно, али рутина, лични интерес, страх често сујеверан од врхова и њихових интрига које су их опекле и научиле памети дејствовали су као вечита опомена, као неизвађено жало као »*mento mori*«. Из конфоризма свога узраста застајали су на пола пута, или су се осигуравали са обе стране, омиљеним и познатим триковима, уз подмигивање.

Резервни официри били су врло разнолики по спреми, изградњи, школи, животним околностима. Велики део млађе интелигенције, с мањим друштвеним положајем, имао је природну склоност ка комунизму. А сви људи који су били у вези и додиру са народом имали су у груди усађену љубав према Русији. Требало је само мало пропаганде да дође, па да се одреде. Али старији међу њима и на положајима вишим, избегавали су незгодна опредељивања, лебдели, „вадили се“ како су знали и умели, ако нису ишли право у реакцију. Један мањи део из чисто поседничких разлога (радило би се о каквом имању, фабрици, палати, руднику, концесији) ишао је у реакцију тобоже засновану на високом разлогу, они су се надали у реакцију света, у пару која чуда чини и све врти, у капитализам који је непобедив.

Сви они који су били од почетка у немачком заробљеништву били су даноноћно под утиском безизлазнога гнуснога робовања. Немачки став према нама

дејствовао је, напореда са ударцима које је Немачка добијала. Обе ове ствари биле су квасац, дијалектички моменат за промену конформистичког гледишта у радикалније. Заробљеници пак који су доцније дошли у немачке жице („дражиновци“, „дангубаши“, „швалери“, „војводе“, „љотићевци“) тешко су се мењали. На њиховом челу — многима од њих, био је крвав Кајинов жиг просуте братске крви. Неки од њих огрезли у крв до рамена бесомучно су разјаривали фашистичке организације, тражећи да ове заузму непомирљив став. Да није било њих тај би став био несумњиво блажи, компромиснији и нешто подмуклији. Они су били катализатори који су терали у коначну фазу.

Заробљеници „Италијани“ који су допрли под суморно немачко поднебље после слома сунчане Италије која им је пружала више привилегија, мање су препатили, били су у Италији боље третирани, и дали су у Немачкој добар контингент фашистима. Њих није дуго немачко робовање огорчило као нас, старе немачке заробљенике од првог дана.

Борбе око гледишта дале су у први мах заробљеничком животу и страсти, истина и самртне мржње, али и интелектуалне утакмице, често плодне и благотворне. Оне су пре свега натерале саме фашисте да ови израде своју идеологију. То је фашистима било неизмерно тешко. Где наћи књиге, које има она друга страна? А узети књиге немачке и талијанске и угледати се на Немце и Италијане, то није ни популарно, ни словенски! Где је тај словенски фашизам? Истина, Недић је дејствовао, његови листови и литература, али тај режим је привремен. Треба створити шире умне склопове, обрачунате за велики низ година, за ход историје, не сме се узети провизорно решење. Најудобније им је било да дејствују страхом, претњом, терором, позивањем на батину која је, додуше давно, изашла из раја. Теже је било дејствовати разлогом, писаном речју, дискусијом! Препоручивало се војницима од увек да не мисле много — а фашисти су страховали да ко год почне да мисли, он по некој стрмој равни аутоматски пада у — волтеријанство. Тек доцније, уз много грчевито тражење добили су они своје помагаче у накарадним интелектуалцима, често и са знатном школском

спремом. Ти интелектуалци сладострасно су нападали интелекат, секући грану на којој седе. Ти интелектуалци мистично су остављали народноме генију да накнадно реши сва тешка питања, јер нама, за Бога, не требају страни шаблони. Извор пак и обнова традиције били су у недићевској пропаганди, чак и у истицању Кнеза Милоша, у Светосављу. Насупрот свему у свету истицало се српство и његови искључиви најужи интереси. Оно је имало да се спасава од међународног олоша, од Хрвата, од Шајлочке игре Англо-Американаца, од Енглеза који су касапи и који тргују људским месом, малим народима.

Треба споменути да је много било таквих који су желели да се врате у земљу, ма какав био у њој режим. Било их је који су мамљени обећањима о бољем положају. Било је болесних, старих, инвалида, расходованих бића, тушта и тма. Многи су фигурисали на разним лекарским листама, или им је из земље писано да се надају. А неки су се, богме као поуздано надали и у колективну акцију генерала Недића да се сви заробљени официри врате. Ту бисмо наравно рђаво прошли ми који смо се генералу Недићу замерили! Говорили су нам да ћемо се за то већ кајати а да смо наше породице изложили без потребе несрећи.

Колико је наша, војска, не само у позадини садржавала расхода, „шкарта“ који се једва вукао! А овај пут — као никад — и позадина је заглавила! Старих, оронутих било је толико као на неком ограшју живота, тако да су се и сами Немци чудили нашој наказној организацији која у своје кадрове укључава људе неспособне за покрет и марш. Било их је и који су пошли у рат ради „новчане плате“ а мислили су да се неће у позадини много ни напрезати јер су из давнина савладали „дрвену школу“ извлачења и забушавања. Ето сви такви, сви они надали су се одласку у отаџбину — са малим изузетком. Они нису желели никојој власти и ничим да се замере. А мамило је до невероватних граница и благоутробије, вечита прича у нашој глади о гурманлацима, мезелуцима и прасенцету. Међу њима било је паметних глава, оштре интелигенције, којима је уређен и удобан живот био идол. Многи су у основи мислили радикално, али је освајао код њих цинизам и несхватљиво

гургуство. Врло знатан број виших официра приказује се као болестан од свих могућих хроничних болести и неспособан за војску. Питали смо се: па каква је била та војска и како су могли физички неспособни да се приме да је воде, и ко их је за то одредио? Непријатељ је чинио безбројне грубе досетке тим поводом.

Стварно је код нас одувек било фетишизма око официрских еполета, официр ма како стар, учмао, убуђао, чим има еполете мора бити и добар за нешто, он је предвиђен за распоред, он је вођен у евиденцији.

НЕМЦИ ПРЕМА ЗАРОБЉЕНИЦИМА УОПШТЕ

Код нас се у логору долазило до оваквих закључака: Немци су садисте, варвари, сеју раздор — јер су такви. У прошлом рату према официрима такви били нису, а сад су се покварили. Осим тога сад им је права природа више дошла до изражаја. Уз то, сад је позаробљеништво масовна појава, па Немци не могу да савладају толики број. Дакле, ако нас третирају лоше то долази и од онога: „не можемо“.

Међутим у истини цело немачко понашање није било тако просто. Оно је било диктовано директивама партијско-војничким, рађеним уз учешће стручњака, вођства партије и психиатра. Додуше кроз немачки народ и војску прострујало је тобоже научно убеђење да је Немац надчовек и да му је много што шта дозвољено према нижим расама и дегенерисаним нацијама. Уз то особље логора чине професионалци, по природи посла опаки: тамничари, полицајци, поправници из разних завода, злочинци, есесовци, специјалисте који су издржали нарочите курсеве, људи предодређени. Али ипак јаче од свега овога дејствовало је на став према заробљеницима то што се у свему имало радити како нађе за сходно партија која само мисли на интерес рата. Сваки је детаљ проучен, стављен у рубрике.

Имао сам прилике да прочитам неколико упутстава, сређених у параграфе, готово научно, са исходништима психолошким. Она су стално поправљана и дотеривана. Пре свега објављује се сентименталним и штетним опште људски нагонски став болеливости према заробљенику, из урођене самилости и из тамног осећаја да и

ми имамо кога свога у рату, коме може бити рђаво. Не. Заробљеници, разоружан непријатељ, објављују се и даље највећим непријатељем немачког народа, већим но када је био под оружјем, јер су сад подмуклији и крвожеднији. (Против нас југословенских заробљеника лепљене су чак и плакате по Нирнбергу). Има по сваку цену да се избегне општење са заробљеницима. Ко то чини кажњава се драстично, а казна се објављује у новинама. Тако заробљеник не може да причини велику штету. Његова завера са становништвом немогућа је. Завађају се заробљеници са народом. По Хитлеровој доктрини увек треба завађати и једне помоћу других држати у шаху и кад се ради о најрођенијем своме. Чувени детективски романи и приче Честертона великог енглеског католика истичу са безбројним парадоксима да је мудрост и то врховне калотичке цркве: да свакога држи помоћу свакога. Носилац тога сазнања јесте скромни католички свештеник отац Браун који се ставља као пример управне мудрости. У фашистичкој литератури било је говора о оцу Брауну. Италијански фашизам увек је слао по два контролна органа да један контролише другог. Код Хитлера тај систем долази до неисказане виртуозности, готово као у Честертоновом роману: „Човек који је био четвртак“. Па је тај систем узео и заробљеника да се и њиме послужи.

Заробљенику се онемогућава бекство — кад је у бекству вија га, прати и доставља, свака жена, свако униформисано и неуниформисано дете по службеној дужности немачкога детета. Заробљеник остаје претња земљи чији патриотизам треба егзалтовати, подржавати, електрисати без прекида. И увек једни да зазиру од других. Само присуство заробљеника прети народу а народу се мора показати шта га чека ако изда — по врховној књизи хитлеризма »Mein Kampf«. У њој се каже да је Немачкој у прошлом рату задан ударац ножем у леђа, револуцијом из позадине, те зато треба обратити пажњу, у будућем рату на позадину, као на саставни део великог фронта. Примењено овде: заробљеници донекле држе немачки народ у шкрипцу. На заробљеницима се и оштри мржња народних маса. Спроводе се улицама ради храбрења маса и изживљавања њихових нагона. Колико ли су пута у почетку

крај нас, спровођених заробљеника, изазивачки парадно маршovala плава деца из Хитлерјугенда, певајући пркосно своје безличне корачнице и ратне песме !Приказујемо се одрпани и свирепи, као пећински људи, по илустрацијама и у филму који је увек дотеран фотомонтажом. (Све је фотомонтажа, стално све искривљено *ad maiorem gloriam партије!*).

Многобројни су и иначе задаци који се постижу помоћу заробљеника. Њихови логори камуфлирају блиска противавионска оруђа, најопасније радионице експлозива или финих механизма. Они унеколико заштићују осетљиве тачке Рајха. Заробљеници се употребљују приликом пребацивања трупа за камуфлажу и заштиту. Приликом транспорта заробљеника и иначе, тобожњим камнионима за наше и немачке болнице, са великим црвеним крстом — преносе се на лице места флаковци (авионска заштита); чак и у заробљеничком болницама раде најделикатнији атељеи најфинијих делова.

Негује се готово баштованском вештином мржња према заробљеницима. А постоји и страх да им стражарске трупе не корумпирамо и свету дисциплину не осквернимо. То ми чинимо разговором, цигаретама, подмићивањем. Стражаре хушкају стално на нас. Смењују их често, замесњују другима с којима опет почиње стара песма. Однос у нашим официрским логорима није добар — то виде и немачки војници, али им се објашњује зашто мора да је тако. Објашњује им се и то да је у иностранству горе. Конвенција тражи за нас исхрану трупа из позадине, а нама краду и оно мало калорија неопходних за вегетирање. Многи по цео дан леже у постељи као претучена звер у лежишту да не губе калорије и извлаче се само на „апеле“ (пребројавање). Немци су могли много штошта од овога да поправе, бар су могли да ублаже рђав тон, тешке станбене прилике и свакојаке шиканс. Они су у почетку рата имали и доста хране. Али немачко вођство руководи се другим планом, не хуманошћу. Оно плански иде да нас у почетку робовања изгладни и снизи нам виталитет а доцније да нас држи у полусну, у зимском сну каквих опасних гуштера. Првих месеци, по правилу, све се нације држе без пакета, да се постигне снижење животне температуре. То је било са официрима свих

нација. Говорило се чак да нам дају и бром и мало је ко у то сумњао. Слично је правило понижавања. Оно се спроводи одмах у почетку по некој нарчитој педагогији, да се морална кичма заробљеника сломије. Доцније се одржава тако, гледа се да се 'не исправи и не „побесни“. На логору у Дедињу свака нова партија наших заробљеника официра имала је да дође на боравак од неколико да'на у загађени Мањез, да се уваљивимо и паднемо у очајање физичко, па су нам тек онда одређиване друге касарнске просторије. Из истог разлога пакети из земље дозвољени су били тек по извршеном вишемесечном и обавезном крајњем гладовању, уз контролу личне тежине. Без пакета домаћих и страних поумирали бисмо као милиони првих руских заробљеника који су још и другим средствима рафиноване суровости отерани у гроб. За наше офицере навикле на примитивну блажену прождрљивост по забаченим паланкама немачки систем изгладњивања био је још тежи. (Било је наших заробљеника и без икаквих домаћих пакета, али су они долазили до нешто намирница од другог, од остављеног немачког следовања, а имали су и они као и сваки наш официр последњих година по један амерички пакет месечно). Савезници, да би нас очували, слали су намирнице, рубље покриваче, топле поткошуље, цемпере, ципеле па и одећа (нама, југословенским заробљеницима по кажњеничким логорима немачка команда одузела је та одећа) и колективне пакете за милионе заробљеника. Тако су Немачкој олакшали исхрану (а Немци су и иначе, кад више кад мање, закидали те пакете). Наши прости војници редови, на пољопривредном раду, добијали су по немачком допуштењу и олакшању и два пакета месечно и тиме били способнији за рад (према њима била је друга политика и друга упутства).

Савезници су омогућавали живот милиона тих немачких принудних сарадника, заробљеника и посленика на свима пољима немачке економије, коју су на тај начин посредно помагали. Да те нове сарадње није било заробљеници би скапали. Обмундирова спрема увећава се огромним пошљкама књига, спортских потреба, учила, музичких справа и пре свега санитетског материјала. Ми Југословени ту смо се још најмање користили, а у

кажњеничким логорима и иначе свега је било мање. Немци су само нерадо и у ништавним количинама давали заробљеницима лекарије.

Слично овоме и цела Европа својим фабрикама, железничком мрежом, привредним капацитетом, стручним и нестручним радништвом, била је упрегнута у рат за егзистенцију Велике и Највеће Немачке: није Немачка сама ратовала. Рачунала је с тим. Рачунала је и на савезнике, а пре свега на њихову помоћ заробљеницима; кад се узме глобално она је фантастична. Рачунала је Немачка и на сентименталну чињеницу око исхране заробљеника у њиховим државама, на прави и морални кулук за заробљенике у коме су народи одржавани. На страху за два милиона младих Француза — заробљеника Петен је држао Француску донекле и у моралној издајничкој сарадњи.

Немачко вођство би, могли бисмо рећи, без икаквих моралних скрупула, не трепнувши ни оком добар део европских народа затрло, како је било вођено својом идејом о нижим расама, о свима који имају Немцима да учине места за нових хиљаду година историје. Али требало је радних руку. Људи су били неопходни. И то је спасло Европу да не буде сатрвена. Били су људи потребни као марва, као живи инвентар земљишта које голо није могло да се пусти у погон.

Цинизам немачког вођства огледа се, што се тиче заробљеника и у овоме: цела њихова пропаганда, листови, филм, радио, усмено обавештење преко и најмањих обласних говорника, све је то убацивало у немачке масе уверење да су Немци најдоследније чак и претерано културни са заробљеницима. Тако је мислио и сваки немачки стражар и када је видео све што је видео. Откуд то? Откуд то и поред ужасних фабрика смрти, концентрационих логора који су, као језива претња висили и над самим немачким народом, откуд да немачка пропаганда труби о хуманости у логорима и у окупираним земљама. Широке масе су сваку гласину о беспримерним злочинима своје војске, с ове или оне стране границе одбијале као злонамерну *Greuelpropaganda*. Зуцкало се, говорило и говоркало од стране посвећених, па и војника, — а ипак је машинерија пропаганде уверавала свет о немачкој невиности. Ишла је на то да

увери чак и оне који су знали право стање ствари. Ту долази до власти познати психолошки парадокс: верују што им је згодно да верују, ако им се тиме стално уши пуне, и поред чињеница које вапију.

Слично је томе и када национал-социјализам проповеда рат као челично купатило нација, као хигијену народа, па ипак широке масе хушка на ратне злочинце, Рузвелта и Черчила. Одсуство формалне логике — али као пропаганда успева. Фрезер и његова етнологска школа утврдили су на примерима опречних митова хармонију контрадикција у религијама. Важно је — по Фрезеру и Жоржу Дими, насупрот психоанализи — само унети извесну веру у ствари и онда се супротности чак и међусобно подржавају. Тако су исто Немци, по савету једног од својих најумнијих државника одрицали ратну кривицу Версаљскога мира, не само да избегну репарације него и да немачки народ, навикнут на реч наредбе и закона, не изгуби веру у себе, признавши се званично кривим. Вођено истим идејама Хитлерово вођство никад није хтело ништа да призна, као онај доследни Бодлеров грешник у паклу, и тиме је постигавало да се народ не колеба. Из књига Хајдена, Штрасера а нарочито Раушнинга зна се да Хитлер искоришћује чак и „негодовање увређене врлине“ и гледа да се и тај део душевне реакције не изгуби без дејства у правцу корисном за национал-социјализам. Све је то азбука Хитлера и Гебелса. Свест народа успава се до грча сталним понављањем о некривњи. Добија се условни рефлекс, битан за мрачну утопију Хакслија, где се над ретортом са људским створовима стално говоре исте ствари, да уђу без поговора у срж будућих нараштаја.

Нерешено је питање: шта би било са Немачком да савезници нису снабдевали заробљенике и раднике? Немци су сигурно рачунали са решењем које је пало са савезничке стране, као што су у своме цинизму, али овај пут погрешно, рачунали да до герила, партизанства, саботаже већих размера доћи неће због ужасних колективних казни.

Друго је питање: шта би било да су са заробљеницима боље поступали. Они би створили можда код заробљеника неку врсту поштовања. То би могло бити корисно једној побеђеној Немачкој после рата. Али Нем-

цима који су водили рат по диктату партије била је баш потребна мржња заробљеника, а не пошта. Истина је, они су куповали најамнике, али врло јевтино, на то нису хтели да се троше. Куповали су само у глади, у умној помрачености од глади, за комад хлеба бедне Власовце и сличне њима. Партија није радила ни за будућу Немачку, ни за вечиту Немачку. Она је радила само искључиво за победу и то у духу плана. Мржња пак, гнев, очајање заробљеника били су пожељни. Заробљеници су били претња немачкоме народу током рата, а за сам крај рата претња да немачки народ не допусти капитулацију: јер би следовала изbezумљена освета заробљеника. Не треба, наравно, изгубити из вида да је вођство национал-социјализма и колективним учешћем ширих маса у злочинима везивало ове, као кривце и саучеснике, у нераскидано коло. Али је претња помоћу заробљеника који ће на крају све да руше и пале, ако се само допусти слабост, као у прошлом рату — та је претња била необично успешно средство за држање маса у страху од капитулације.

Заробљеници су били и заложници, и згодни за сваке репресалије, и камуфлажа од бомбардовања (чак су становници градова долазили пред логоре, приликом бомбардовања, надајући се да су тако сигурнији). Без заробљеника према Немачкој били би савезници безобзирнији. Не знамо у коликој мери — али можемо то да наслутимо. И за сасвим последње часове агоније заробљеници су били неопходни као уцена и откуп. Заробљеници су чувани као једина златна подлога Немачке и евакуисани у прави час опасности. Не треба заборавити да се помоћу покрета заробљеника заваравала и страна шпијунажа и сопствено становништво, држао се морал угрожених крајева и кроз масе је пролазио шепат: „Још не евакуишу заробљенике“.

ОДНОС ПРЕМА НАШИМА

Сви побројани мотиви и разлози долазе до израза и у односу на нас, само треба узети у обзир колебање политичких потреба и комбинација које су се смењивале. Хране нас лоше, подржавају и глад и страх од глади, готово научним методама Анри Фабра према

инсектима, поступају сурово, али се на махове праве и љубазни или бар попустљиви. Ако су кад коректни, то је ради погоршања душевнога стања које има да буде као под шкотским душом, да не знамо кад долази хладно, а кад топло. Осим тога, они су утврдили да човек очврсне када чека само оно најгоре. Основно им је начело: лаж, да бисмо били у сталноме лебдењу између неба и земље. То су особито сматрали пожељно према нашем елементу, као патријархалноме. Гледају, међу нама, да задобију своје људе, али већма за мале нитковске послове достава и плаћају то ситним преимућствима засебног сопчета, набавке намирница, и прелутне корупције. Неочекиван је за Немце био моме-нат код наших највиших команданата, када су им ови сервисно, а готово и искрено прилазили. На то гледају са неверицом. Није им све јасно. И они су на опрези. Немци не знају да је та опреза у великом броју случајева била излишна! Они и не увидеше колико је тесна могла бити та сарадња! Реализам који препоручује њихово упутство, цитирајући чак и Цвијића и Гезмена, преварио их је. Уосталом они иду увек на то да и своје најбоље пријатеље дискредитују, да би их сигурније држали. Они нас завађају, али и своје сараднике не штеде. Желе несигурност у многим фазама нашег робовања. Кад сматрају да треба да нас заплаше и умире, вешто убацују претње а стражари се преваре и понекога погрешно ране или убију, зашто нам се командант после као извини. Има да влада несвесност, ритам живота не сме да се устали.

Врло је чудна чињеница да Немци стоје цепидлачки на принципу права, које додуше, стално изигравају. Имају средњовековно обожавање правног формализма и слова закона. Тако и мере, које према нама чине увек потичу да се изађе насусрет тобожњим жељама наше већине. Тако одвајају Јевреје у засебне баракe, пришивају им жуту звезду, не издају им ствари, правдајући се мишљењем наших надлежних. То се доцније све укида интервенцијом Женеве, али не и интервенцијом тих фактора. Тако и сеобе из баракe у бараку, у специјалне логоре у логору и у друге далеке логоре, све се то врши по споразуму са нашим, по њиховој директној иницијативи. У логору у Оснабруку то се видело као у

филму сталним одласком и доласком Немцима „српског“ генерала Љубе Бабића као гласоноше од наших генералских барака ка немачкој команди. Проскрипционе листе састављају читави наши штабови. Немачки командант у Оснабрику издао је генералу Мити Живковићу и друговима уверење које је имало да личи на булвицу о добром владању. Та је сведоџба истакнута на званичном месту и у њој се каже да поменути српски генерали нису сарађивали са Немцима! Ако су наши генерали каткад, било у наивности, било у покварености, помишљали да их овако писмено „покрива“ — Немци су знали шта чине! Увек да укаљају, макар и своје сараднике! Немачке заробљеничке архиве садрже документе из којих се види како су немачке власти радиле стално на предлог наших. Наравно да они не спомињу колико је тај предлог одговарао и њиховим жељама.

БИРАЊЕ ПОВЕРЕНИКА

Основна наша права загарантована су Женевском конвенцијом. О њој и о њима наше старешинство није имало појма. С муком и најпре тајно добили смо потребне текстове. Њихово тумачење генерали су одуговлачили. Миши Царевићу забранили су да Женевску конвенцију изложи војницима.

Немци су конвенцију признавали само до неког степена „у колико нама конвенира“ — како су се изражавали. Сваки њихов нови командант (смењивани су често, и због двојства политичког официра и командантуре који су, по начелу међусобне контроле, често долазили у сукоб, готово увек на нашу штету) свечано је изјављивао да ће се држати конвенције. Већ првом приликом он би своју часну реч газио. У конвенцији постоји једна нејасност. Наши реакционари тумачили су, наиме, да у официрским логорима не може бити и повереника и најстаријег официра, него да постоји само најстарији који кумулира и дужност повереника.

Повереник је силом положаја управљао стварима логора уколико су биле прешутно аутономне: пакети, намирнице, кујна, културни живот, предавања, присуство приликом саслушања, интервенција, општење са Женевом и међународним установама. Имајући пове-

рење логора повереник је стално био у додиру са ситнијим јединичним повереницима (собним, барачним). Најделикатније ствари повереник је могао лако и као од шале да реши, јер је имао на расположењу цело повереничко тело, као неки парламент мањих повереника, а они би одмах сваку сугестију пренели на цео логор. Подела пакета, тако отежавана од Немаца, захтевала је будну пажњу. Немци су и у пакетарници имали своје органе, као и свуд, али током рата требало им је људи и они су желели да упосле за наше послове што више наших, а да ослободе што више својих војника за фронт. У прво време огроман је број био запосленог немачког особља: официра за сваку службу, стражара, техничких лица, цензора, чак и женскиња. Доцније све је више било наших, од љуштача кромпира и кувара, бербера, кројача, обућара, па до инжењера за купатило и разне инсталације и поправке. Одонајса је било у свима нашим логорима, али су они били претежно запослени за Немце, обично за истовар изван логора, а логор су искоришћавали за преноћиште и његова преимућства. Ово важи нарочито за Русе с којима смо братски делили пакете и део немачког следовања.

Немачко тумачење и немачки интерес помагали су тежњи наших генерала да „најстарији“ буде и повереник, одредивши помоћно лице за економске послове, а друга лица у многобројним службама поставивши наредбом. Женева је дала тумачење недовољно јасног параграфа у духу кога се само могао очекивати, а у истоме смислу и Гласник Црвенога крста као званичан орган тј. да се официрима не ускраћује оно право које имају и војници, — те да официри повереника бирају.

Немци су по неки пут допуштали изборе и рад повереништва, па би се после разних сукоба враћали систему „најстаријег“. Чим би се прешло на такав неконтролисани систем, могло се очекивати као и некада, попуштање Немцима у свему, корупција и крађа у кујни, реакционарни надзор над предавањима, и то двострук: и од наших и од Немаца. У сваком друштву, потхвату, секцији, по курсевима језика, по течајевима, усменим новинама, у позоришту чак и у музичкој секцији штрчао је по један одређени генерал с ким се

требало договарати и који вам је објашњавао шта је култура у духу егзерцирног правила и правила службе. Врхунац овакве лакрдије био је у Нирнбергу.

Најстарији и његови помагачи — када није било повереника изабраног на изборима — били су меки према Немцима, а Женеву и њене ретке изасланике нису морили жалбама.

Прави бирани главни повереник стално се борио и често би и изборио. Остаје да се утврди зашто су Немци с времена на време допуштали избор главног повереника. Истина и када је долазило до избора појављивали су се „државни удари“ и изборне подвале достојне двадесетогодишње праксе у Југославији. Тако на пример изврши се сеоба по баракама да већина у неким баракама буде осигурана са малим бројем гласова за генералске кандидате — док би се друге бараче пуниле противницима. Тада се врши избор барачних повереника. Онда се опозиција барачних повереника спречи, преко Немаца, да не дође на избор главног повереника који се бира само са онима који су дошли на бирање. Немци су преко наредби радо учествовали у оваквим подвалама, али их никад нису вршили директно, него то препуштали нашој командатури. Тако су Немци увек били „покривени“ наредбом најстаријег, као да им је то покриће требало за неку анкетну комисију! Наши пак „најстарији“ издавали су и лакрдијашке наредбе, као она фамозна број 4 генерала Попадића. Њу смо морали саслушати једне ноћи, на зборном месту, под надзором немачких бајонета и осветљењем стражарских рефлектора. Ту су се сви који су противни ставу и предвиђањима генерала Попадића називали Троцкистима. Ту се полемисало са онима који верују у енглеску победу у Африци.

Оваквим наредбама ишло се у корак са жељама немачких команданата и нападан је разоран рад — између осталог — свих оних који су приређивали или слушали нелегална предавања. Немци су хтели по сваку цену та предавања да искорене и прибегли су наредбама наших власти. У Нирнбергу су предавања по многобројним баракама била стално у току, али се често трчало нашој командатури, да би ова то спречила. Гротескне су биле и наредбе пуковника Пантића, који

се понашао као да је јачи по функцији од министра војске. Све то још и неписмено, са граматичким неопростивим грешкама, али тобоже састављено војнички.

Када је у Оснабрику постао повереник потпуковник Јевта Јовановић, он је одмах приступио организовању логорске аутономије која је била образац целог нашег будућег рада. Све су службе претрпеле корените измене, удружења, сликарски атељеи, изложбе, позоришне и музичке приредбе, предавања, све је то цветало и поред највеће скучености просторне. Као да је букнула страст у људима да се сва наша угушивана виталност изрази кроз културни живот. Пакетарница је пала донекле под нашу контролу. Потпуковник Јовановић објављивао је све званично и јавно. Тако смо први пут видели како изгледа преписка са Женевом. Тако су се сазнале адресе претставника на страни за добијање пакета. Ове адресе били су дотада приграбили за себе и своју околину неколико повлашћених, углавном генерали и њихови најближи. Ушло се у траг небројеним злоупотребима. Пронашло се да су се понеки јављали иностранству као „повереници“ ма да нису имали никакво право на то. Одузети су им пакети које су добили за друге, а присвојили као повереници. Било је и „повереника“ по милости Немаца који су поклањали обмундировану спрему и ћебад, нама послату — за потребе Источног фронта. То се све утврђивало. Осим тога наша својина добијена од Савезника била је у немачким магацинима без икаквог нашег надзора. И то је требало употпунити. Па су настале борбе и адвокатске битке да наше ствари дођу из далеких немачких магацина у ближе наше подручје и приликом деобе да ми делимо, по нашем кључу, а не органи немачки, по своме нахођењу. Дошло је и до интервенције за одузимане и опљачкане наше личне ствари, потребе и залихе. Ушло се у траг крађи пакета и њиховом оштећивању. Каквих све није било злоупотреба! Па су дошле и интервенције за побољшање хране набавком са немачких тржишта, од остатака. Па рад око библиотеке, набавка књига. Протестовало се противу незаконитости и шикана. Сваки дан доносио је десетине случајева, који су дискутовани у пленуму повереника.

Потпуковник Јовановић премештен је од Немаца у други логор а борбу је наставио његов помоћник потпуковник Вјеслав Колб, изабран ипак, додуше малом већином (и поред невероватних смицалица). Најзад и Колб и истакнути левичари премештени у специјални мали казнени логор Д: жице у жицама, уски простор у коме смо се једва кретали. У овај логор бачени су људи по списку генерала Мите Живковића. Доцније су још једнако смењивали по један део логора Д, да би нас шиканирали сеобама или изравнали погрешке штаба генерала Живковића и „српског“ генерала Љубе Бабића. Када смо пак из логора Д излазили у велики логор, ма по коме текућем послу (јело, купање, пакети, амбуланта, зубна станица, саслушавања) пратили су нас стражари са пушкама и нисмо смели ни с ким да разговарамо. Стражар је сваки имао наредбу да пуца ако ко покуша разговарати. Исто тако ако се ко приближи жици да разговара с друговима.

Убрзо је једна група од 40 официра која се сматрала као највећама покварена послата из логора Д, у логор у Стрију. Претило им се да иду за Нови Катин. Пропагандне слике (које су Катин провидно подметале Русима) биле су баш тих дана излепљене по логору. Ако застрашавања и нису поколебала духове, а нису ни дошла овај пут до остварења, ипак су такве мере увек биле пуне неизвесности. Све је зависило од случаја, од каквог команданта, од низа повољних или мање повољних околности. Сама путовања по Немачкој била су права казна: дуга, са слабом исхраном, нису нас данима пуштали ради вршења нужде, неизлажење, немање воде, вожња у мрачним, хладним па и загађеним вагонима, доцније и окивање! После је долазило увек оно очајно: губила се пошта и веза са нашим, пакети изостајали и лутали, пролазили би месеци док би се то ускладило. Наши „врхови“ руководили су свима сеобама и давали спискове сумњивих. Картотека је била обилата, лични картони начичкани подацима као историја тешке болести. Интересантно је да је мушки и одлучни став, ма колико био опасан — јер су Немци показали да умеју уништавати и с пута уклањати — ипак по каткад доносио ономе ко се пред Немцима умео да испрси и извесно уважање, па чак и понеку неочеки-

зану пажњу. Нашао би се по неки немачки официр старога кова, коме би то импоновало. Напротив, гмизавачки став који нам је препоручиван од стране наших старшина, често је био предмет највећег и осионог презрења од стране Немаца.

ПОЛИТИЧКИ И КУЛТУРНИ ЖИВОТ

Доласком у логоре одмах је отпочео политички и културни живот у званичним границама које је немачка контрола допуштала. Цензори су присуствовали свакој приредби и предавању, које су могли и прекинути. Програми и текстови давани су унапред, чак и текстови певаних песама преводили су се на немачки. Уз то, кад није било повереника, морало се ићи и на „генералску“ контролу наших логорских власти. Поред усмених новина, војног прегледа, чисто војничких предавања, дошла су и предавања из разних струка претежно са социјалном нотом. Имали смо курсеве страних језика, гимназијске течајеве, у Офенбургу чак и скраћену трговачку школу. Курсеви страних језика били су одобравани и забрањивани. Смештајне прилике биле су врло тешке. Зими, без огрева, све је замирало. Ушло је у обичај да се по баракама држе незванична, неodobrena предавања. Често су наше генералске власти улазиле у траг овоме и обавештавале Немце или спречавале сопственом силом. Таква предавања била су углавном политичка и историјска пропаганда против фашизма. Књижевних приредби, читања, рецитација и дискусија било је много и биле су омиљене. Јавио се низ песника, приповедача, читали су се дневници и забелешке. Музика се предавала, хорови и оркестри стварали, давали концерти, бивао је по логорима по каткад, по где-где и клавир, изнајмљен из оближњег места. Приређивале су се позоришне претставе и забавне вечери. Немачка контрола била је произвољна, често лабава, упућена готово увек на помоћ наших реакционара. Немачки полуписмени тумачи и цензори нису разумели танчине нашега језика, нити виши стил изражавања.

Инструменте и музикалије у први мах куповали смо преко логорских власти, у Немачкој, за новац од на-

ших плата, које смо добијали у логорским маркама. Доцније је све стизало из Женеве, кад више кад мање. Уџбеници, речници, научне књиге, белетристика, учила, добијани су у прво време истим путем из Немачке, а затим из наше земље и Женеве. Добијали смо претплатом немачке новине, и београдску штампу, као и хрватске и мађарске листове. Остало је било забрањено. Необично је било развијено учење језика. Много се учио немачки језик који је био насушна потреба, због општења са Немцима, читања новина, слушања радија и писама које смо дуго морали писати на немачком. (Дописне карте, ускоро, могле су бити писане латиницом, на нашем језику). У прво време могле су се набављати немачке књиге. Нарочито су набављане скупоцене стручне књиге и згодном приликом (у неколико махова било је одобрено) слате кући. Руски језик се у почетку мање учио. Ја сам, већ првих дана, држао два курса рускога језика за почетнике и поодмакле. Ови курсеви били су трн у оку немачке команде, која их је најзад забранила. Што је даље одмицао рат руски се учио све више, али крадом. У Стрију је, на тавану касарне нађено и прилично руских брошура пропагандног карактера. Оне су преписиване и превођене и извршиле су своју улогу.

За пријем књига постојала је цензура, често лабава, каткад фантастично строга. Књиге су забрањиване из ништавних разлога. Целокупна дела Валтера Скота забрањена су јер је у своме роману „Ајванхо“ створио симпатичан тип Јеврејке. Па ипак продрла је из наше земље и иностранства извесна количина чак и социјалистичких књига. Оне су камуфлиране, приликом честих претреса. У више махова забрањиване су уопште енглеске и француске књиге, да не говоримо о руским, најзад све осим наших и немачких. Мени су једно време биле одузете и књиге на старогрчком језику, што ми је дало могућности за ироничан рапорт који је подвлачио да је Платон живео, као што је познато у доба које је „изнад колебања садашњих цензурних разлога“. На крају је било забрањено и учење свакога страног језика, а одузимани су речници и уџбеници.

Прва предавања кретала су се око теме: зашто смо пропали? Затим даване су вести, преглед штампе, вој-

ни преглед. Доцније су дошле и забавне и поучне и велике културне теме, најзад наука и историја, поглавито у светлости социјалистичког гледања на свет. Генерали су држали предавања али су важнији по дејству били разговори са њима, који су се препричавали. Било је генерала који су и војницима ордонансима држали неку врсту конференција. Ако сажмемо њихове тврдње и тезе онда се добија од прилике ово:

За нашу катастрофу окривљавали су политичаре као такве, као да су политичари пронашли политику, и као да би се без њих догађаји развијали смерним патриотским темпом. Затим оптуживали су Хрвате. Затим 27 март и безглаве његове вође које нису увиђале надмоћ Немачке. Што се даљег тока рата тиче, њима се чинило да Немци побеђују и да ће и даље побеђивати. О Русији и руској војсци имали су мишљење лоше. Говорили су да њих могу и „немачки ватрогасци“ потући, и да ће избити контрареволуција која ће донети сепаратан мир. Истицали су нарочито, са обиљем навода, да о словенству садашње Русије не може бити речи. Имали су оскудне појмове о Енглеској и Америци као недораслима за ратовање. Због пропасти Русије и руског живља лили су крокодилске сузе.

Нису сви генерали ни тако, ни тако одређено мислили, ни тако јасно говорили. Они су већма „навијали“, већма сугестивно приказивали. Један мали део ћутао је као заливен, загонетно. Доцније су они говорили: „Знао сам ја то!“ А ми: „А што тада нисте рекли?“

Генерал Војин Максимовић најстарији наш официр и један од најспремнијих (умро је у ропству кривцом Немаца, који су му одузели ћебе, те је добио запаљење плућа) ма да политички реакционаран, развио је велику активност баш као обожавалац Руса. Држао је курсеве за одабрани број официра. Доказивао је да је снага Русије огромна, да смо ми могли бити и имали бити само лево крило руске војске, да је наша политика била погрешна, јер нисмо сарађивали и то најтежије са Русијом и да ће Хитлер проћи у Русији као Наполеон. Покојни Максимовић запањивао је феноменалним знањем чињеница и увек оштрим аналогијама. Он је обраћао пажњу на немачки војни напор, на функционисање немачке целокупне машине, али је сматрао

да Немци неминувано морају пропасти пред комбинисаним ударом савезника. Он је веровао у Хитлерову ранију стратегијску проницљивост, која се исцрпла и разбила у произвољним и 'неодмереним „шусовима“. Савезницима је пребацивао ужасну саможивост и дволичност према Русији. Предвиђао је да ће Русија тешким жртвама платити ослобођење свога тла и победе на немачкоме тлу, ради спаса словенства, Европе и света. Перфидију Енглеза проналазио је свуд. Под утицајем разних старијих и новијих пропаганди у логорима је неповерење према Енглеској било крајње. Приписивало се Енглезима да су у стању у свакоме часу да пређу на страну Немачке, да би докусурили Русију.

У логорима је био немачки радио са звучницима који су грмели надалеко. Та пропаганда, страховито бучна и за нас деморалишућа ишла је у почетку на то да омаловажи учешће Енглеске и Америке и да наговести брзи крај похода против Руса.

ВОЈНИ ПРЕДАВАЧИ

Нису само предавачи са високим војним рангом — најчешће у ужем кругу, што је више импоновало и еписки се препричавало — уносили неповерење према савезницима, сумњу у руског братског колоса и засењеност према немачкој војној сили. Они су убрзо основали стручне курсеве за млађе офицере, жељне знања и оријентације, да ови допуне своје скромно војно образовање. Поред чисто војних предмета ту се ширила идеја војничке линије „изнад свега“ и неки још нсуки великосрпски фашизам, а пре свега појам о тесној заједници школских официра, сврстаних по класама, ради задатака који нас тек чекају у земљи.

Овде се мора истаћи рад генерала Уроша Тешановића у првој фази. Уживао је углед најученијег професора Војне академије. У ствари био је ерудит, али конфузан до крајности. У многоме веровао је у руско православље и старински мистицизам спрегнут са необузданим маштаријама немачке геополитике. Према Немцима био је исправан. Имао је према њима поносит став. У предавањима звао их је: непријатељ. О руском народу говорио је са дивљењем. Очекивао је преокрет

у Русији. Предвиђања су му била наивна, патетична, прожета идејама расе, геополитике и религије. Он је вршио утицај на школске официре, чак и на оне сувопарног, реалистичког правца који су волели да подвлаче конкретност мимо све.

Генерал Чеда Шкекић, са оштрим анализама тобожњег реализма који нема сентименталности, предвиђао је потпуни слом Русије и брзу немачку победу. Са презрењем он је у неколико реченица само подвргавао немилосрдној критици застареле главурде које мисле друкчије. Дације је и он изменио мишљење, бар што се тиче победе Немачке, кад већ није могао и у погледу будућег устројства наше земље. Њу је хтео погрузити у војничку диктатуру.

У толико више вреди истаћи хладна, опрезна и трезвена приказивања потпуковника Вјекослава Колба. Његова предавања рађена са огромном марљивошћу објашњавала су савезничку стратегију и како гвозде-ном логиком догађаја Немачка мора на крају да буде побеђена. На сличној линији радило је неколико ђенералштабних млађих официра. Али Колб је био и остајао страшило реакције својим студеним приказом који они никад нису умели и поред најбоље воље да имитују. Са ентузијазмом који му је својствен пуковник Калуђерчић давао је оптимистичке дијагнозе. Професор Милан Богдановић најактивнији културни радник свих логора уживао је својим војним и политичким прегледима најширу популарност, а његов непоколебљиви оптимизам био је витамин, убризгавање неопходних нервних мелема људима који су лако падали у депресију. Он је будно истицао сваки и најмањи квар у горостасној немачкој ратној машинерији.

По свима логорима било је усмених новина са коментаром, са вестима, са немачког радија. У логорима у Оснабрику, кратко време у Штразбургу, (у „Бизмарку“) и у Баркенбриге имали смо тајни радио, са огромним пожртвовањем набављен, остварен и обдржаван. Писани прегледи у логорима у којима их је водио Дуда Тимотијевић са својим сарадницима (доносећи вести са тајног радија и преписку) заслужују дивљење по стручности, јасности и сугестивности. Умео је сугестивно да истакне сваки, готово неприметан детаљ

из глајхшалтовање немачке штампе. Радио је чуван и није никад пронађен од Немаца који су стално базали по логору. Тај радио послужио је и нашем тајном антифашистичком већу да општи са домовином. А морало се пазити и на наше издајнике и достављаче.

И ја сам држао многобројна предавања и усмене новине намењене најширим круговима. Имао сам под ведрим небом и по неколико хиљада слушалаца у Нирнбергу. Моја је новинарска тенденција била да будем актуелан тј. чим на радију буде говор Хитлера, Гебелса итд. да одмах, не часећи часа, то прикажем и аналишем. И ја као и други, држао сам сваки дан по разним баракама предавања. У првим годинама постигао сам рекордне цифре, у тешким часовима. После је све то била дечија играчка.

Предавања из осталих области заузимају огромно место у логорском животу. Ко да их поброји! Каквих је изврских предавача било! Колико је пленио Вајс, социолошким анализама, очаравао Дивац беспрекорним научним а занимљивим лекцијама, где је свака реч била јасна, па Ђурђе Николић, са течајевима политичке економије која је његова струка, па професор Марић, најјачи у дискусији, са кристално израђеним филозофским темама, па топли Миле Виторовић, па сугестивни и неуморни Миша Царевић, па речити Бијелић и Вита Петровић, па неуморни професор Лебл као најбољи зналац историјског материјализма, па сликар Ото Бихали са заносним уметничким анализама, па Ђурђе Бошковић, пућ чињеница, па Нинко Петровић, чије дубоко познавање народног живота и народних потреба за многе означаваоше читаво откровење. Радиле су и „трустови мозга“, како смо их звали од шале и од мила, оштри Бартош, складни Симић, убедљиви Брана Миљковић, Филиповић, педантан до крајње храбрости у мисли и изразу, духовити и изванредни Ненад Поповић, неуморни Перовић, апостол Стева Јаковљевић, разложни Драговић, Сечански, Бретлер, Новица Петровић, Радовановић, Маринковић, Конфидно, Сташи-сављевић, Томић, Динић, капетан Стаја Стајић, Мандић, Павићевић, Лапчевић, Максимовић! Ко да их наброји!

Пошто је напредна група припадала углавном грађанским струкама које су се интензивно бавиле књи-

жевношћу, уметношћу и науком, а наравно и политиком, то је њихова пропаганда и освајала. Официри од зната тек су имали да се израде. Многи су се и израдили и дејствовали у овом или оном правцу. Постепено, реакционари привлаче поједине интелектуалце, књижевнике, уметнике, психологе, служе се нашим методама, користе уметност, песму, карикатуру, театр, окрећући их на своје. И црква је одиграла своју, не увек сретну улогу. Око читања молитве на збору, на силу, било је и туче. Имали смо и принудних, готово, религиозних предавања. Највећим делом свештеници су радили за реакцију, заклањајући се најрадије за појам породице, а не наводећи никада пример и речи учитеља из јеванђеља. Али наш поп „Олуја“ величао је народно-ослободилачки покрет и партизанске борбе биле су у његовим проповедима приказане као много величанствене, а не старе, из књига староставних, чије је мученике и јунаке црква увела у златне светачке кругове и магле.

БОРБА ПРОТИВУ РАЗОРНИХ ЕЛЕМЕНАТА

Наши логорски реакционари пре свега нису веровали као „стручњаци“ у победу Русије. Али и као заинтересовани, несвесно нису хтели да верују. Када се то показало у виду неодољивом, многи су се узјогунили, и почели да поричу чињенице. Одатле пак па до фабриковања чињеница које је уследило, само је један корак. Он се зове самообмана, ако не и враћање и кобљење. Слично је било и са доприносом Енглеца и Американаца. То су најпре ниподаштавали као другостепено, доцније изводили наопаке комбинације и дуљили термине у недоглед, увек предвиђајући нагла изненађења, на штету Русије, у корист Немачке. Ко да допусти да таква машинерија пропадне! Она је уметничко дело векова!

Без немачке активне помоћи наша реакција била би поражена у логорима. Немци су их помагали и подржавали а често и спасавали јер нису допустили очајничке мере, нити су им дали сасвим неограничену власт, него по некоме реду и лицемерју неке логике. Иначе, без немачке контроле наша реакција могла је да учини

потезе чистих „десперадоса“ и да буде брзо и нагло раскрићкана. Садејство са Немцима остваривало је неки сложенији контрапункт који је отежавао сналажење. Немци су забрањивали напредна предавања, селили јавне раднике у друге логоре, требали и чистили логоре од „плесни, олоша и разбојника“ од анархиста и троцкиста. (Ово је последње омиљени израз наше реакције. Њиме се хтело да каже да чак и бољшевизам поштује државу, војску и дисциплину, док ми, логорски бољшевици, идемо противу саме идеје војске, те сваки војник, Србин или Немац, ма кога правца био има над тим да се згрози. Тако су нам одрицали чак и квалификацију бољшевика и остављали само увредљив надимак троцкисте). Немци су претили свим разорним елементима јавно и тајно, у наредбама и у харагирању. Логори су испражњавани од неповољних и остајали у власти пожељних. Али су одмах устајали нови, и запрепашћивали радикализмом. Покрет је био стихијски. Његова енергија дизала је на револт и најмирније људе који су вршили своју дужност чим би одласком грозничавих, на њих, умереније, долазио ред.

Недићева пропаганда имала је снажног одјека код наше реакције. Веза са Недићем на све начине, куририма, поштом, преко оних који су ишли кућама и преко Немаца била је јака. Противницима се претило и помоћу Недића. Нарочито њиховим породицама. Недићева влада слала је извесним шефовима и изразитим представницима логорске реакције „државне пакете“. Било је сталних одлазака и долазака, општења преко болесника који су се репатрирали, и нарочито одабраних који су добијали дозволу да се у земљу врате.

Недићева издаја донекле је у очима многих активних официра ублажила, место да увећа, љагу која је на све наше официре пала. Сад се истицало да се опет, као једини могући паладин, као Гралов витез нашао генерал да спасава земљу са лозинком рада, народног предања, светосавља, монархије, са шестојајуарским одбацивањем професионалних политичара, истицањем српства, Србинове груде — макар то привремено био и београдски пашалук — појавио се са здравим истицањем немачког пријатељства које је за нас привремена мудра политика. Истицао се Недић као нови, већи Кнез

Милош, отац отаџбине, као национални политичар патријархалнога кова коме лежи на срцу само добро народа, ма и по цену привидног понижења, које га чини већим и трагичнијим. Тако је освојило гесло „ратног лукавства“ које је у рату врховно. Па и за оне који не верују у немачку победу пријемљиво је ратно лукавство: правићемо се немачки пријатељи, као Кнез Милош пријатељ везиров, да бисмо ми у ропству (на које толико мисли Недић и које ће можда и одмолити од Немаца, да се вратимо) сачували го живот, а наш народ своју пуку егзистенцију. Ради се о самој егзистенцији народа која је угрожена. Само је генерал, не изван, него изнад странака, родољуб поникао из наше армије могао ово да схвати и да изведе!!

НИРНБЕРШКА ДЕКЛАРАЦИЈА

И сад долази најсрамнија епизода нашег робовања, без примера у аналима. Она је инспирисана између осталог и „ратним лукавством“. Генерал Калафатовић, начелник Генералштаба, издаје наредбу у Нијнбергу да се потпише т. зв. Нијнбершка декларација. Ко је не потпише прети му се смрћу, и њему и његовој породици у Србији и најзад назива се издајником наспрам заједнице, логора који може да страда као нико ако сви, ама до последњег не потпишу. У декларацији се моле немачке власти да нас пошаљу у Србију да помогнемо конструктивни рад генерала Недића, да потамани комунисте. После обављеног посла нека нас врате у логоре. Овим документом генерал Недић добија моралну подршку свих официра, морално пуномоћје, ми отпадамо од савеза, а Немцима се показује да смо сви против комунистичке Русије, да могу на нас рачунати. Потписујући декларацију — веле генерали — и њихови помоћници — у првом реду спасавамо животе. А наши су генерали доследно и истрајно веровали да нам претстоји покољ, да нам прети смрт и да не смемо никад и ничим изазвати Немце, јер нас нико не штити, Немци нам и иначе нису саопштили која је наша држава заштитница, него нас упућују ради жалби — на свој рођени Црвени крст! Затим — настављају сирењским гласом и мистериозно — можда ћемо и у зем-

љу! Одвратна идила гурманлука у земљи, гибанице и ђувечета — у општем крвопролићу, није била од најмањих парола у агитовању за потпис. Стварно — вели нам се — помажемо српство, спасавамо српство, спасавајући узгред и себе саме. А ако се лист окрене, ми ћемо у нову издају, ништа лакше, противу Немаца. Шваба је и иначе глуп и не уме много да смисли у политици!

Ову срамну декларацију потписао је највећи број официра из огромног Нирнбершког логора од седам блокова. По другим логорима, али у сасвим малом обиму стварање су сличне „поклонствене“ изјаве ради одласка у земљу. Приликом репатрирања болесника и других, такође је потписиван сличан текст. Нирнбершку декларацију потписивали су у Нирнбергу чак и Јевреји, под ужасном претњом, ма да је њих та иста пропаганда звала виновницима бољшевизма. Мали је број нас заробљеника из Нирнберга који нисмо потписали. У наше картотеке то је ушло као највећи злочин. Они који су потписали противно убеђењу и у душевној потиштености, или из дисциплинованости, па се после покајаше, долазили би до беса кад им се то спомене. Мржња на реакцију која их је преварила и натерала, била је утолико већа.

А какав би могао бити став Женева и савезника према потписницима — помагачима немачких помагача — који су јавно потписали да одустају од звања савезника, који су се понудили да с оружјем у руци најамниче непријатељу! Нирнбершком декларацијом изгубили смо и у очима Немаца, који су нас презрели што смо се тако лако предали. Изгубили смо пред собом, пред нашим војницима — ко да им погледа у очи? Та декларација дала је рђаво сведочанство о моралу једног официрског кора који би морао бити изнад свакидашњег политичког подваљивања, остављајући „макијавелизме“ другим сталежима. Подвала, ратно лукавство постављени су овај пут и изнад појма части и поноса који сачињавају и исткивају официра. Ако се почне са политичким подвалама — где им је крај? Шта ће бити од заклетве? Нирнбершком декларацијом погажена је заклетва јасно и одређено, било да су је искрено потписали, било неискрено. Ставили смо се не-

двосмислено у службу непријатељу (односно они који су се потписали). Доцнија позивања реакције на светињу војничке заклетве била су ништавна самим тим што је та иста реакција захтевала, проузроковала и постигла, да се највећи део наших заробљених официра одрекне чак и тако скромне улоге борца у недејству, пиона избаченог за сада из игре, заробљеног ратника. Ми смо најпре у рату капитулирали на бојном пољу, сада смо капитулирали и морално. Одрекли смо се свега, чак и части, онога што нам нико није могао одузети.

Дискусија о Нирибершкој декларацији остала је најболнија тачка нашег робовања. У први мах реакција је ликовала до неба. Она је видела свој потпуни успех. Она је мислила да је сада гениалним лукавством везала све официре за себе, као ђаво кад натера грешника да потпише крвљу средњовековни уговор којим се душа предаје паклу за сву вечност. У томе су се преварили. Пакт са нечастивим, пакт са Мефистофелом испао је и овај пут на штету Мефистофела. Жртва се отела из његових канџи. Обманути су обмањиваче утолико више мрзели уколико су им се већма очи отварале. Одрекли су се потписане менице. Мржња је расла до неизмерности.

ГВОЗДЕНА ГАРДА

У Оснабрику, логору сразмерно подношљивом, старом и уређеном, затекли су се најпре официри који нису били много сељакани. Код њих је владала нека врста „грађанског примирја“. Доласком великог броја реакционарних генерала и једне групе непожељних из Нириберга (доцније су пристизале и друге из других логора) ситуација се мења из основа. Једна група реакционара у тадашњој и тамошњој, за реакцију блажој клими, почела је да образује млађе и најмлађе официре у „Гвоздену гарду“ у духу Недићевом. По баракама — истина само у две три — почели су по где да се јављају натписи „Јеврејима приступ забрањен“ (У Оснабрику су тада Јевреји били смештени по горим баракама, формално конфинирани, али су прећутно ипак смели да се крећу по целом логору). Настајале су туче.

Најжешћа око „Зидних новина“ које су радиле за Немце.

Овде вреди истаћи улогу попа Милана, који је држао проповеди, подмукло и испод жита за Недића, а јасно у фашистичком духу. Проповеди су биле много посећене. Југославија — рекао је он на једном великом скупу — неће после рата нићи ни лево ни десно, а над њом ће сијати Витлејемска звезда (одговорио сам му тада: „ићи ће, али улево, а над њом ће сијати петокрака звезда!“) Поп Милан је обиловао аргументима противу бољшевизма, и то аргументима из културне историје: што руши породицу, основ цивилизације и хуманости. Генералитет је тада радио тихо и подмукло, под опрезним руководством Мите Живковића који је имао везе са својим братом у Лондону. Многи активни официри дрхтали су одувек до смешнога од Пера Живковића и нису смели да се замере Мити. Говорили су и ћујорили: „Пера ће увек надмудрити и надлукавити, тешко ономе ко му се замери“. Маршал Двора Дамјановић, генерал Чеда Штекић, бивши управник града Београда Дринчић, капетан Ђорђевић потпоручник Дерок сачињавали су групу која је била радикална у иначе нешто расплинутој организацији. Директиве, из прикрајка, давао је Мита Живковић.

ЈУГОСЛОВЕНСКА ЗАЈЕДНИЦА

Избор Јевте Јовановића, избор Колба, полет логорског живота у Оснабрику, снага левичарског покрета учинили су крај првим невестим покушајима реакционара. Изазивање малих туча као оне које је спроводио капетан Ђорђевић, није водио неком нарочитом циљу. Само су се односи заоштравали. Требало је нешто шире, нешто идеолошко, наравно уз немачку помоћ.

За шефа нове фашистичке организације дошао је популарни генерал Урош Тешановић, са славом исправног официра који није потписао Нирибершку декларацију, војног научника који „слатко“ предаје, савременог педагога, доследног непријатеља Немаца и „славеносерпствујушега“ идеалисте. У своју организацију успео је да увуче и неколико Јевреја, ради боље ка-

муфлаже. Покрет је одговарао моменту, имао је да окупи верне, а да обмане добронамерне. Прикупио је око себе реакционаре али из тактичких разлога није истицао у прве редове оне најозлоглашеније. Организација је одобрена од Немаца, ма да је имала у наслову југословенство, које Немци званично нису одобравали називајући нас увек српским заробљеницима. Организација је добила просторије, ма да смо се гушили у станбеном погледу, — и читав низ привилегија. Постепено, уз припомоћ власти, истискивала је друге установе и преотимала их. Мита Живковић био је принуђен да се јавно ангажује у борбу, да постане командант логора по милости и вољи Немаца. За свог повереничког повереника узео је отровнога фосила, генерала Гужвића (који је наметнут и фалсификованим крњим изборима). Постепено предавања и све остало пали су под пуну надлежност Мите Живковића, односно Заједнице. Ова је развила живу делатност чак и на културом пољу. Обећањима је примамила и неке стручњаке, чак су и на књижевном пољу радили колико су знали и умели. Појавила се утакмица једних и других. Имали су и своје сликаре и плакатере, и ови су рачунали на немачку помоћ у извесним скромним размерама. Чак и гимнастика није била више заједничка, а услед утакмице гимнастичара је било пет пута више но дотада. Сви су се знали у главу и није лако било онима који су хтели да поздраве чаршију на обадве стране. Појављивала се патологија логора у свађама и распрама не само политички диктованим него и битним за затворен простор. Под условима наших логора јавља се нетрпеливост која је често опомињала на нервни завод, ограђен од света.

Велики део непошудних био је драмски премештен у т. зв. логор Д (Са Јеврејима који су заузимали од раније две крајње бараке било је у логору Д око 700 официра). Тај логор пренатрпан, преузак, са жицама у жицама био је уникум своје врсте. Немци нису пристајали да логор Д прогласе засебним. Они су зазирали од повреде неког слова закона, пошто су као и увек сам дух Женевске конвенције одрицали. Логор Д био је у свему зависан од великога, у који су из других логора пристизали нови заробљеници које је све треба-

ло подврћи благотворноме и искључивоме утицају Тешановићевог покрета. Политички, овај покрет, под маском југословенства, са геслом монархизма мобилисао је официре пре свега да се у логору одржи онај и онакав ред какав желе Немци. Спремали су се они и за обрачун у земљи. Официри из заробљеништа — рудник официра, ризница — имали су ту да одиграју одлучну улогу. Кад дође час, официри су имали да узму власт у своје руке и да је не испуштају. То је лајт-мотив свих официрских клика. Имало се поверења само у српски елеменат. Освете су имале бити страшне. Комунисти су окривљавани за све, чак и за расуло војске. Антисемитизам је био прикривен, расна теорија накалемљена на наше прилике, култ словенства везивао се преко неке мистичке теорије за неки тобоже искључиво словенски култ породице, као да је она пронађена у нашим племенима. Без култа породице нигде и никуд! Много су се бојали слободне љубави. Шта се само глупости о тој слободној љубави и о заједници жена рекло. Не знајући да је још Платон у својој Политеји препоручио заједницу жена и деце — њихови теоретичари пронашли су језиве примере слободне љубави први пут тек у Русији, и то под утицајем неких Несловена. Вавилонска поквареност владала је — по њима у Совјетској Русији, нешто попут онога што се зна о проклетој земљи Инђији из наше народне песме: Огњена Марија у паклу. И доцније, сви реакционарни покрети, кад су причали о народно-ослободилачком покрету нису пропуштали да га жигосу као доследног проповедника слободне љубави. Чак су најсветлије подвиге жена објашњавали само и искључиво тиме.

Ипак у почетку није било у Тешановићевом покрету оне искључиве вере у терор која карактерише све наше официрске сличне покрете. Хтело се прибегавати разлозима, а ценила се, први и последњи пут и књига и учен човек — пошто је и сам вођа био научник.

И тако видимо и у овом покрету одраз вере да само војници могу да спасу и да спасавају отаџбину, како у миру тако и у рату. Сматрало се да су цивили банкротирали, да нису дорасли гигантским напорима обнове, да зато немају нерава ни чула, смисла, родољубља. Сматрало се да су политичари покварени као мућкови и

да би они све добро почето уништили, да је само војска код нас Богом дана за спас. Војна дисциплина решава сва питања као оно „Сезаме“ што отвара стену у 1001 ноћи. Применом војног непоткупљивог апарата одмрсиће се све што је замршено. Он не познаје Гордијев чвор. Слава старе војске засењивала их је. Њима није падало на памет да је на ту војску спустила се љага, не само због њене црвоточне неспособности приликом ратовања него и због начина на који је водила своје послове доцније, под окупацијом и у ропству. А када би који од војних старешина у оквиру Заједнице сада промрморио две три опште фразе са мало мисаоне збрке, то се проглашавало генијалним: „видите и ми умемо да се гађамо са великим речима из лексикона!“ Међу вођама долазило је до разлаза, али су се мирили пред општом опасношћу. Свађали су се око будућих места, плата и положаја. Могли сте их слушати у шетњи како жучно дискутују да ли тај и тај заслужује за свој рад у заробљеништву Белог Орла IV или само Светог Саву III степена. Игра у положаје, акселбендере, титуле, траке и одликовања личила је на наивна прижељкивања наших руских емиграната.

Реакционари — генерали били су убеђени у спаситељску мисију наше војске, вођени и својим интересом (како су их они схватили) и усађеном вером. Слушати их како аналишу догађаје, гледати како се праве мањи од макова зрна пред Немцима, видети како мало и наопако знају ствари, посматрати како се пренсмажу са научним речником, чути их кад се размеђу и хвале, — све је то из близине чинило тежак утисак. Они који су о њима имали илузије чудили су се себи, а они који тих илузија нису имали ни раније, били су запањени стањем ствари.

У прихватању, од стране реакционара генерала Недића и генерала Драже Михаиловића треба увек видети и ту ноту месијанизма у који се веровало у нашој Војној академији. Наша Војна академија прожимала је официрске нараштаје уверењем да су они највише оличење српскога народа, способни за све, а да плетенице и звездице, као трава расковник отварају, и треба да отворе пут ка свима положајима и задацима.

У њиховој мржњи на народно-ослободилачки покрет и на хероја народнога маршала Тита треба уочити и тај њихов став професионалне зависти. Они с нетрпељивошћу гледају на конкурентску војску, посталу на другој основи, на офицере постале без Војне академије. У герилскоме рату они виде увреду противу Наполеона, свога идола, противу витешкога ратовања војника од заната — које их је одвело најсрамнијој капитулацији. У новим народним генералима они осећају да им је одузет њихов патент, њихово загарантовано право да само они воде народ. (Позната су етичка излагања Аристотела битна за грчки живот: да је завист најнижа баш онде где је утакмица ка свему лепоме онемогућена. Аристотел сматра да би утакмица могла да оплемени све, — као што је и оплеменењивала у народу „калокагатије“. Али кад је спречена, она се измеће у ружну и гнусну завист). Код наших генерала и високих старешина и сама сила околности — пошто су били у логору а не на слободи — није им дала могућности да се такмиче у ратовању противу непријатеља и они су нашем народно-ослободилачком покрету завидели више, него свакоме другоме. Нашим партизанским вођама они су завидели више него ли што би могли завидети и једном непријатељу, официру непријатељске војске. Они мрзе партизане због „дилетантизма“ који се показује савременији од њихова заната, због склада са народном традицијом ускока и хајдука која је старија од њихове традиције блиставе војске руковођене Војном академијом — јер та традиција војске „под конач“ не сеже даље од Краља Милана.

Легенда о Месији, официру из Војне академије, поништава се стварањем народно-ослободилачког покрета, његовим успехом и његовом славом. Како би га радо ожалили да је подлегао! Тумачили су његове устукe само недостатком школе, и то њихове школе. У мржњи наших генерала на славни покрет има много од немоћне српске свргнутих богова под земљом, који бљују јед и прете Олимпу.

НЕМАЧКИ МАНЕВРИ СА НАМА

Немци су стално држали заробљенике и под својом експерименталном присмотром Увек су нешто радили, мутили и разбистравали, припремали и удешавали, према потребама партијске политике. У доба установе логора Д у Оснабрику сазрела је код њих мисао да се сви разорни елементи прикупе и изолују. То су изгледа тада радили и са Французима. Раније су пак, по другоме плану, спроводили стално врење, да се логори не би умирири, да би се забављали о себи, да би се бекства свела на најмању меру. Сада се појављује и у другим логорима идеја логора Д. Па се ствара логор у Стрију у који долази највећи број нас „разорних“, па се евакуацијом Стрија стварају два штразбуршка логора који се доцније евакуише у Баркенбригеу. Овај последњи логор садржи највише „прокажених“ и све Јевреје, а допуњен је заробљеницима из Италије који су послати у Стриј можда случајно, погрешком, а можда и зато што се сматрало да их је слом савезнице могао да деморалише. У Стрију су били скупљени и сви накнадни заробљеници из Србије генерала Недића: Недићевци, војводе, полицајци (међу њима злогласни Одовић, врло горд и уображен због својих подвига) немачки сарадници који су се показали као непоуздани или незгодни, и извесан број људи који су били несумњиви и садашњи немачки агенти, убачени у логор. Тако се извела хируршка операција: одвојени су, отсечени из осталих логора, крајњи левичари и крајња десница — нису више потребни као квасац у другим великим логорима. А у Стрију и Баркенбригеу једни чине противутежу другима. Велики се логори препуштају генералима. Лишени су букача. Наши генерали мислили су одувек да само сумњиве амбициозне личности стварају незгодне покрете. Они су се запрепастили кад су видели да „куга“ расте и поред одласка нас, који смо били њена клица. И најмирнији људи кад им се очи отворе и кад на њих дође ред, аутоматски образују нове расаднике „зла“.

Велики логори, Оснабрик, Хамелбург, чисте се стално новим раслајањем, новим ссобама у кажњенички логор који може бити и нови Катин. Сада је сав „отров“

сконцентрисан ту. Велики се логори оспособљавају за нове славне подхвате генерала и њихових помагача, за свентуалну недићевску регрутацију. Недићеве изасланике дочекују старешине таквих логора радосно. Све се ово чини за случај потребе дугог рата у који Немци почињу веровати. Предуги рат постаје општа утешна доктрина Немачке и њихова претња, своме становништву, савезницима и нама заробљеницима.

У Стрију, у Штразбургу, у Баркенбригеу, наши повереници тражили су да „српски“ официри, тј. они који су дошли из „српске страже“ итд. иду у други логор, јер нису југословенски. У Стрију напредни су били у већини, а реакција, надгласана, општи са Немцима и спрема се. Повереник је Јевта Јовановић и логор живо културно и политички ради. Фашистичке доктрине израђују се лагано на скуповима „српских официра“, али долазе на скупове и многи „Талијани“, налазе се симпатизери и међу старим заробљеницима. Из Стрија нас евакуишу у два раздвојена фора — казамата крај Штразбурга. Ту се спроводи нов покушај. Општи је повереник Јевта Јовановић, још из Стрија. Њега селе у фор „Бизмарк“, а у „Кронпринцу“ где је напредна већина, ствара се легло реакције и спрема њен триумф. Бирани повереници фора сјајни Филиповић, непоколебљиви Марић, Николић, боре се за побољшање тешких услова у казамату. Они се сви премештају у „Бизмарк“, а такође и други левичари, и врши се стална сеоба док „Кронпринц“ није добио реакционарну већину (пет стотина, према двеста наших). Врше се и премештаји најстаријих официра тако да на чело „Кронпринца“ као најстарији по рангу долази пуковник Пантић. Све то под видом неке легалности. Пантић себе проглашава за „команданта“. Он изјављује да је једини позван да тумачи Женевску конвенцију. (За то време „Бизмарк“ постаје искључиво левичарски и добија свог легално изабраног повереника генерала Хаџи Поповића који се стара да и нас 200 будемо премештени из „Кронпринца“ јер нашим животима прети опасност. То се обећава али не извршава). Немачка команда узима према „Кронпринцу“ нарочит став. Рапорти имају да се упућују директно команданту Пантићу, који их разгледа, одобрава, и по нахођењу упућује Немцима. Тако он постаје

прави немачки опуномоћеник. Он има сваки рапорт намењен Немцима, Женеви, да одобри, провери и овери. Он је потпун господар логора. Тај логор помаган и од Немаца, ипак нема њихово пуно поверење и то љути и Пантића и његове. Како то да Немци нису лојални према таквој једној управи, која пооштрава немачке наредбе и бди на томе да буду извршене? Немци као да не верују у толику деградацију заробљених официра, па су на опрезу. Неки пут воде чак и извесну садистичку линију.

У „Кронпринцу“ се кристалише срж „Дражине“ доктрине и по томе је он занимљив за проучавање. Та се доктрина овде јарко и несметано обелодањује и није принуђена прикривати се смоковим листом лажне демократије као у другим срединама. Доцније у тај логор долазе и четири генерала, али не играју ни улогу присутних грађана. Они изјављују свима и свакоме да су у логору само „приватно“, а пуковник Пантић остаје командант, само још додаје уз тај наслов — „официрскога батаљона“ тј. сада је он командант официрскога батаљона.

ЛОГОР „КРОНПРИНЦ“

У логору „Кронпринцу“ остварена је до краја утопија Дражине „сунчане државе“. То је било семениште и лабораторијум за припрему за рад великог обима у отаџбини. После свих сеоба из „Бизмарка“ и у „Бизмарк“, у „Кронпринцу“ је било око 500 овејаних Пантићеваца и око 200 наших. У логору је живело и око 100 руских ордонанса који су помагали у кујни, нешто по собама, а највише били на раду код немачке команде.

Пуковник Пантић уживао је велико поверење логорског официра капетана Хернхаузена, бруталног „абверовца“ најниже скотске врсте, с којим се договарао изван логора. Пуковник Пантић био је познат као један од најхрабријих официра наше бивше војске. Убојница, осион до сулудости, театрално амбициозан, патетичан до смешног — од својих интелектуалних помагача и теоретичара покрета сматран је као нужно зло. Хтели су да га искористе, па кад изведе што је припремано да га одбаце. Али он се показивао као жилавији,

па и вештији пред њима. Уобразио је да је прави правцати командант официрског батаљона који има да препороди Југославију, да су његови задаци историјски. Није се бојао никаквог злочина, ни греха. У његовој прошлости спомиње се силовање и убиство једне сељанке. По својој омиљеној речи „дандара“ био је прозван Дандаром, а његове присталице дандарама. Он је гледао да у свој логор привуче и млађе активне официре од оних који му нису били присталице, а које се надао да преваспита за велику ствар. Имао је пуномоћје Драже Михајловића као упут Министра војске за рад у заробљеништву. Дража је много очекивао од заробљеника по завршетку рата, када се установи војничка, уствари официрска диктатура под варком демократије. Ко да је носи, ако не заробљеници? Они су официри, њих је школа ропства припремила да све претрпе за благо отаџбине. Оваква пуномоћја имала су још два официра у Пантићевом логору.

У пуномоћју се дају општи упути. Са њим је Пантић парадировао и пред немачком командом позивајући се да је овлашћен да буде командант од Министра војске и морнарице. Пуномоћје, као основу за рад предвиђа да се са непријатељем мора сарађивати по начелу ратног лукавства и још по начелу римскоме: спас отаџбине врховни закон. Највећу пажњу ваља обратити на официрски кор, на кадар који је школован да слуша и заповеда. Ове две вештине које се сливају у једну, вишу, сачињавале су по Ксенофону сву тајну персијске управе, где је мала елита племенитих Персијанаца владала огромном, непрегледном царевином. Теорија о вештини слушања која припрема и условљава вештину заповедања, узета од Ксенофона и из његове утопије о Басилеусу Киру старијем, разрађена је од немачких писаца као срж немачкога назирања да само Немци, по војнички, могу уредити односе на планети. Та теорија допрла је и до наших реакционара и до пуковника Пантића у своме најупрошћенијем виду.

Нови Ксенофонов Басилеус, персијски цар Кир старији, краљевски пуковник Брана Пантић, командант официрског батаљона уствари је много више примитивни „Горски цар“ Светолика Ранковића. Он одмах почиње са војничким духом и поретком. Општи

се безбројним усменим и писменим рапортима са његовим штабом који се рачва као папирни храст у многобројне секције, па и у ђенералштабну. У свему се препоручује војничко држање, строга и крута војничка линија. Прописи из нашег војног законодавства и поступка цитирају се сваким поводом као наводи из свете књиге, као устук свакоме злу. Избегава се готово и помен јеретичке женевске конвенције јер ова не даје команданту власт. Организација се развијала полако док није добила узорне облике, на које су сви они били горди.

Командант Пантић изабрао је за своју телесну гарду највише растом гренадиере међу официрима, као пруски краљ Фридрих Вилхелм I, отац Фридриха Великог. Они су га чували, на један миг његов поскакивали и пратили су га, док није имао већину и није било сигурно, и у нужник. (У време Пантићевог терора, по његовом ранијем примеру, и ми смо се удруживали по неколико нас, када смо морали ноћу да идемо у нужник, на крају подземног коридора, — јер смо били и морали бити спремни на препаде). Командант Пантић поздрављао је на такозваном „апелу“ (пребројавању од стране немачких органа које се обављало више пута дневно, колико логорски официр за сходно нађе) заробљенике са громогласним: „Помози Бог, господо!“ На то је отпоздрављано: „Бог ти помогао!“ Он је стајао на високом мосту од фора, шетао по њему исправљен и поносит као паун, и кочијашки пљувао и ишмркивао се, док смо ми официри били доле у рову и страховитоме смраду. Апели су трајали дуго. Најпре би Пантићев ађутант Шандор Хас — који је имао и друго великосрпско име и презиме — дао потребну команду, затим би долазио сам Пантић, поздрављао и командовао, затим би се с друге стране моста појављивао Немац, нашта би опет пала команда велико „мирно“ која је Немца пунила блаженством. Команда је обављана преко команданта полубатаљона и командира чета и стварао се утисак регрута. Било је ту и придика и доброћуднога привременога „на месту вољно“ и очинских опомена и псовки, врло сочних, а увек у Дон Кихотској пози. Када је одлазио Немац давано је „на месту вољно“, и најзад последње велико „вољно“. У овоме се ишло све даље,

прављена су и естетичка равњања на лево и на десно. Одозго пуковник Пантић додацује своје примедбе, латинске упадице и као драстичне војничке изреке, са намрштеним или опуштеним већама, шетајући стално по мосту, пљујући и дубокомислено мислећи велику мисао. Често је држао спартанске говоре, издавао наредбе у духу немачких наредби, или да их пооштри, усвајајући њихове разлоге. Тако је забрањивао дружење са руским војницима. Све је то чинио са заиста комичном патетиком тако да је пала и реч „мајмунско позориште“. Али „мајмунско позориште“ импоновало је већини у „Кронпринцу“, (Треба знати да иначе нама, заробљеницима у претежној маси није било стало да се пред Немцима прсимо. Уосталом били смо гладни, прозебли, боси, или у дрвеним клонпама, у дроњцима). Многи су се дандараша због оваквог свог држања овде осећали као у касарни, у своме елементу, и били су препорођени, док би их млитаво држање других батаљона (на пример у Баркенбригеу где смо били сви заједно) пунило гнушањем и презрењем. Тако се по цео дан спроводила дисциплина и војничка игра и поздрављања. Устајало се по собама кад уђе командант, пошто би најстарији у соби командовао „мирно“ итд. Ово све са устајањем и рапортирањем само на немачком, важило је и за улазак ма ког немачког официра — али је по свима логорима рађено млитаво и без војничког убеђења, које се тражило у Дандариној држави у свему а не само приликом доласка. Опозиција је под претњама и сталном паском имала да бере кожу на шиљак и није смела да се огреши о многобројне наредбе и наредбице. Ипак било их је који би пре главу изгубили него да завикну: „Бог ти помогао“! Неки су пак правили компромис и само отварају уста, без изговора.

Као прво, установљене су ударне тројке, за терорисање логора по угледу комитском и пофоском. Шеф пропаганде за војничку линију био је потпуковник Лучић. Њега су звали Гебелс. Он је стајао на гледишту да је ово „национална револуција“, да милости нема и не може бити и да је ово благ терор овде, само привремен. Прави обрачун доћи ће у земљи. Он неће знати за поштеду. Ко је противу националне револуције има да буде смакнут. Установљене су проскрипције

листе од три врсте, са именима оних који имају да буду смакнути: што пре, чим се логор ослободи и на путу за отаџбину. Ове су листе стално допуњаване новим именима. На све три листе био сам на првом месту. По првој листи покушали су да ме убију гвозденом штанглом, други пут ми је разбијена глава.

Све многобројне наредбе командантове, усмене и писмене, имају се непрекословно извршавати. Нарочито су на сталном дневном реду позивање на рапорт са потребним „убрисавањем“, сеобе из собе у собу, формална дисциплина, шикане и шамари ко не дође команданту на рапорт. На рапорт се вуку другови силом, јер има ко неће да дође под изговором да Женевска конвенција не познаје команданта, него само најстаријег у логору. Наредбе, увек преведене на немачки језик мајора Огорелца, висе на све стране као да је општа распродаја свега и свачега. Поједини ударници са капетаном Авејићем на челу чувају и крију оружје: каме, буце, гвоздене шипке, али се прибојавају Немаца. Ови се не мешају у туче док оне носе наивније обележје. Чак уживају у томе. На самоме мосту бију људе, на погледу немачких стражара. Арлаукање и урлање командантово често се разлеже кроз цео фор. Приликом претреса Немци — војници или гестаповци — увек нађу и одузму по неко тупо оруђе, каму, гвоздену штанглу.

Распоред житеља у свакој соби врши и контролише сам потпуковник Лучић са геслом: „У овоме се логору не договара, него наређују и извршују“. Свугде је заведен систем даноноћне шпијунаже, Гебелсов Интелигенс сервис. Све што се говори саопштава одређена личност, по званичној дужности штабу, а други по нахођењу. Таква се шпијунажа препоручује наредбом као: рапорт о невојничком држању тога и тога. Образац је прикачен на званичној табли.

У штабу је — у свима његовим секцијама осим библиотеке — као у кошници. Стално долазе рапорти и извештаји, стално се врше саслушања, утврђују планови за ближу или даљу будућност, пишу наредбе, диктирају упутства. Наравно прегледа се туђа пошта. Разне унутрашње службе врше се по прописима наших закона а преко разних звучних „комисија“ (истина без километраже) које подносе дуге, шпартане, формално

беспрекорне извештаје са много рубрика и потписа и са одобрењем командантовим. Унутрашња аутономија коју су повереништва разрадила у танчине добија сада формалистичко — војнички карактер и парафе командантове, али није пронађено ништа ново. Иде се истим правцем, где се мора — овде мислим на разне техничке службе неопходне за логор — али се све обавља војничким стилем, ако је то стил војнички. Услед недовољне живе контроле — јер она је само на хартији — избијају сталне крађе, па и кукавна крађа кромпира, свађе и афере о којима се зуцка, док најзад не прсне тиква и комисија не буде смењена. Туча је на крају тих афера о којима се јавно не сазнаје ништа, али сви говоре. Једни друге избацују „као куфер“ и чују се громке и познате речи уобичајених псовки, а најзад се мире и љубе. Корупција цвета под скученим околностима утолико злочиначкија — али је на око све правилно и узорито. Само се прошли повереници оптужују за све грехе и садашње незгоде.

У самоме рову, према мосту, постоји немачки звучник. Он стално куља промуклим вестима. Радио је окретан по нахођењу немачке страже, као и у другим логорима. Често њиховим невестим рукама, а можда и не случајно, промакне и радио Лозана, и друге! И новине долазе: немачке, српске, мађарске и из независне државе Хрватске. Али пред звучником стоји врло мали број људи: једно због феноменалног незнања „Шмаусоваца“ (који су учили по Шмаусовом уџбенику) и „Лилипутанаца“ (који су учили по речнику „Лилипут“) присталица војничке линије који се боје интелектуалног напора и траже само самлевено и сажвакано; друго, што им је препоручено да слушају једино вести када ове буду профильтриране и проконтролисане од ме-родавних. Они траже окруњено, умешено па обешено, али и зачињено на њихов начин. Одмах ујутру после апела, њихови фамозни „новинари“ и војни приказивачи држе им „усмене новине“ према листовима и радију. То се не даје онако пресно, него се преправи и приправи, како олговара њиховоме сну који је јачи од јаве. Овој не допуштају да им помери планове. Немачке се вести мењају у „Дражином духу“. То се врши често, ако не увек, уз учешће самог команданта Пан-

тића и Гебелса Лучића. Као да догађаји већ нису ушли у оквир стварности — они добијају други исправљени вид коме морају да се саобразе. Утолико горе за чинице. Немци у својим извештајима Врховне команде остављају празнину и двосмислености, из педагошких разлога, бојећи се утука преко енглеског радија. Они не желе да изгубе поверење својих маса. Код нас пак полемике нема, други се глас не чује, па се може све мењати и може се сликати нова стварност. Генерал Дитмар на немачкоме радију спрема народ на тешке часове и износи горке истине, да би народ задржао у пошти наспрам војничке истинољубивости. Код нас се то сматра тешком грешком. Дитмар је проглашен за дефетисту. Ствари се упрошћују до најнижег регрутског нивоа, у који у штабу сви верују као васпитно средство. Публика у заносу, у сну у коме борави и неће друге истине, прогласила би ту истину за отровну лаж. Логор је и иначе затворени круг и за њега важи познати закон психички затворених средина: губи се, вене и спарушава сваки критички осећај.

У прво време наша је опозициона група држала готово јавно усмене новине где сам ја давао коментар. Доцније смо то чинили смотреније. Пуковник Пантић позвао ме је на рапорт у свој штаб. Био је у пратњи своје телесне гарде. Напао ме је најгорим речима што доносим немачке вести прецизно. Рекао ми је да се сматра да се немачке новине никако нису отресле јеврејског утицаја. Честитао сам му на томе проналаску и упутио га да то саопшти правоме Гебелсу. Затим ми је претио смрћу, истина у даљој перспективи, у отаџбини, што величам „ону битангу Тита“. Одговорио сам му — исто онако повишеним тоном као и он — да је то највећи наш јунак овога рата, а да је народно-ослободилачки покрет спрао љагу са нас. Он ми је рекао да је то покрет бандита, олоша и правих робљаша, и да се ја већ сад играм главом, а да се у Југославију никада нећу вратити. Цео се логор скупio да слуша ову свађу, као атракцију. Телохранитељи су се spremали да ме смрве, али на један миг Пантићев они су се уздржали. На мене се спремао напад у најскоријем времену али не на рапорту, који је „војничка светиња“.

- После извесног доба Пантић је тражио од Немаца — да се укине звучник! Он је хтео да буде већи Немац од Немаца и није му ишло у главу како се може бити тако мали Немац у Немачкој, као они Немци на радиу. Тако је спровођена психологија затвореног круга која од људи ствара избезумљене психопате. Свакако је ту било и „заноса игре“ о коме говори Хуизинга у својој чувеној књизи. Требало им је само погледати у очи! Многи су сањали да су већ у току обрачуна са „међународним олошем“, да убијају, да муче чистећи народ, државу и свет.

По другим логорима много се учило. чак и бубало, интелектуално напрезало. Ови људи пак овде дане су проводили у картању, у распрама (подељени су на безбројне фракције) у крвавим сновима, у шпијунажи, у болесничком нагваждању, у смртном бесу против партизана, масона, Јевреја, интелектуалаца, бољшевика. Они су имали до 200 људи који су им били ударна елита. Ти су нешто нарочито. Тај нераскидни кадар бесомучника само је чекао да отпочне са убијањем и клањем. „Војводе“ избечени и разрогачени, као скинути са експресионистичких филмова из епохе др. Мабузе и Фрица Ланга, или као извађени из најгушћег шпанског екстатичког сликарства — стално су по собама причали о покољима прошлим и будућим. Историја је била за њих низ путања крви, низ клања и бодежа. Причали су како су клали и прикољавали, и како ће клати. Јављала се опојност крвљу, „храћом наопаком“ како је назива Његош. Јављала се опсесија крвљу, халуцинације, познате из дивљачких епопеја, са „црних“ континената из описа Фрезера, Леви Брила, Фробениуса, Малиновскога. Јављао се и типични „амок“ — комплекс аустралијанских праострвљана — у повестима ових наших официра: ту се иде нарочитом асоцијацијом идеја само од убиства ка убиству, без разбора и без осврта, према сопственом уништењу. Вечита жеља да грезну у крви као у гејзерима који шикћу из земље, из људских бића, као да је човечанство дошло у правреме из црвених вода крви и да га ка њима вуче натраг исконска утопљеничка чежња, јача од свих нагона. Само да им је крв, макар и на речима. Макар и да сажалевају, тобоже, друге. Макар и да жале генерала Недића и приказују како је он

гоњен халуцинацијама српске крви коју хоће да спасе а чије проливање не може да задржи! Стварали су нереалну готово вампирску и аветињску атмосферу. Наричање и лелек претварали су сладострасно код њих целу нашу земљу у гробље, у мутну и безизлазну бугарштицу. Као да су сви људи побијени, сви градови срушени, сва села попаљена, све шуме исечене, сав усев затрт, свака травка ишчупана, сви извори пресахли, — а они плачу над најмањом исконском твари! Као да у том чемерном — ноћном — кукајућем обухвату развалина и згаришта ничега више нема, па ни самога вечнога предела! Кроз то буновно запевање и ојкање тетурају се они, утваре које се на махове само прену, вребајући — њушећи — вабећи крв, српску крв. Где само да је нађу! Још да им је која врела кап, да угаси неодољиву жеђ! Чује се још ту и ту, у гори тој и тој, има партизана!

Ја сам их слушао по читаве ноћи — јер нисам могао да изађем из собе у којој се мора спавати или бар лежати — а они причају читаву драгу ноћ не могући да заспе. Они су волели да причају не само о подвизима својим, него и о покољима Срба од стране усташа и о раду гестапоа. Помињали су свакога и на извесна места из Карла Маја са истом оном примитивном психологијом прелогичара, са делиријумом треманом крви. Свирепи и наивни су хероји Карла Маја, у исти мах. Најсвирепији идеал скалпа, најсвирепије људске расе, крвожедних Ацтека, који су имали култ крви, сублимисан је и идеалисан кроз овог немачког омладинског писца, који је извесну тамну урођену зверску крвожедност у људима подсвесно искористио, и не знајући за психоанализу усређавао мрачним заносом крви садизам који је од искони у нама. Садизам Октава Мирбоа (врт мучења) који је тражио на Далеком Истоку рафинираност у мучењу разочаран блутавом Европом, садизам помоћу „мучења надом“ као у понорској причи Едгара Поа — све је то живело и гмизало по њиховим епским приповедањима. И све то уз примитивне псовке, а каткад и уз демонску поезију проливања крви у млазевима и у врела, уз снове о свеопштој апокалипси. У таквим причама долазили су на махове до бојног кликтања црвенокожаца.

По неки пут губили би као код де Квинсеа, у лабиринским опијумским сновиђењима, сваки додир са стварношћу, сваку могућност да се исплету из сна у који су укључени. Могло се помислити да су узимали хашиш. Као што многи похотљивци погледом свлаче жену и силују је — тако су и ови екстатични манијаци својим погледом човека из џунгле вршили анализу појединих удова, зглобова, чворова, тражили осетљива места, забадали у мислима зналачки и непогрешно нож где ће најдуже болети и најболније горети, где ће се најуспелије трајно и са што више умножене патње продужавати што интензивнија неподношљивост муке жртава, сласт од те муке. Очи су им клизиле сладострасно, а уста испуштала грлене гласове, као код недовршених недочовечених људи са острва др. Мороа.

Али се увек код њих благовремено испољава и етичка свест, њихов категорички императив да су официри српски и да целатски занат који обожавају није сам себи циљ, није уметност ради уметности, није ствар личног призивања и уживања него и морално начело, света дужност према нацији. По целе ноћи умели су причати са кривудањима кратким и дугим — глас се понеки пут једва издизао а други пут падало се у језиви шапат или пењало до зацереног урлања. И није се знало, јесу ли жртва или мучитељ — кад се тако пренете из сна. И једни су другима — а не само нама својим непријатељима — претили, често да би у претњи унапред убијали. Убијали су у свима временима, па и кондиционалу, спрезали су тај глагол и његове синониме у свима облицима као најмилији, место класичног и бљутавог „амо“ из граматике. Познавали су се и сувише добро — војводе и полувојводе — били су као енциклопедија туђих злочина и крвавих гурманлука и били су у стању као Кадмови војници, посејани од зуба најотровније аждаје да се на један миг покољу. До овога није долазило услед сазнања о мисији која их чека; затим од неке круте војне дисциплине која им је мелемно годила и којој су се радосно подавали; затим наравно услед немања оружја. А пре свега услед такта и умења њихових укротитеља и нахушкивача. Били су нахушкивани напразно, као што се нахушкива млади пас на ланцу да буде све љући и бешњи тиме што не на-

лази задовољења. Умели су ти људи да управљају над њима. Имали су над њима власт Проспера над Калибаном, који је дивљао и бсснео, али је падао беспомоћан пред стопе чаробника са књигом. Та чаробна књига била је официрска доктрина која је зверовима давала титулу племића, племићску повељу. Она их је у сопственим очима правдала, пружала благословенога реда у хаосу злочиначких бесомучних нагона.

Сви су били они у заједници мисли и нада: дражиноци, недићевци, симпатизери. Изгледало би, ко их није дубље проучавао да постоје огромне теоријске разлике. Где су? Све их је спајало: затворени круг, заједнички непријатељ — модерно време, Русија, партизани, заједнички страх, па и нешто ритмом ранијег живота условљено. А њихови покрети били су официрски: официри ће се већ споразумети и између себе и неће врана врани ваљда очи да вади. Напротив, Дража и Недић, кад како затреба, биће два различна лика за једну исту суштину. Ликови су окренути коме излазу треба, да се изврши потребна деоба улога, да се завара противник.

Не може бити речи о некој њиховој доктрини која би била органски заснована. Још мање може се говорити о њеном научном темељу. Углавном њихове се идеје даду овако сажети:

Српство је као и увек у опасности. Милион и по Срба преклано је. То су урадили Муслимани и Хрвати, који се у случају потребе „ваде“ под видом партизана. Недић је српство спасао изводећи једну историјом предодређену улогу, уз трагичан напор целог свог крварећег родољубивог срца. У другој ситуацији, кад она дође, ту ће улогу преузети Дража и спасти Недића, а наследити његово дело. Има се чекати до краја рата и одмах истргнути власт из руку побеђених Немаца, а уз припомоћ неоцењивог Недића. Свако је ратно лукавство на своме месту. Енглези су трговци крвљу да их безочнијих нема. Њима треба подвалити и севап је подвалити, грех неподвалити. Партизани су отпочели борбу ради тријумфа комунизма. Та борба завршила би се општим погромом Срба да није било Недића. Партизане треба поклати све до једнога без милости (овде настају нијансе: како поклати. Војводска група хоће

да их кође садистички, друге групице хоће да их кољу колективно, или са мање садизма). Наравно и њихове симпатизере. Наша је интелигенција готово без изузетка покварена и нагиње комунизму. С њом треба пречистити. Опет и опет: свако је ратно лукавство добро дошло ако се њиме спасава српство. Комунисте треба искоренити код нас, у Русији је комунистима куцнуо последњи час, а нада у раздор између Англо-американаца и Совјета непоколебљива је стварност. После рата има да дође Дражина диктатура са монархијом. Официри — па и отреситији подофицири — имаће сва важна места. Стара интелигенција, уколико није ликвидирана, елиминише се. Балкан је наш.

Има да се изврши коренити покољ Хрвата, видећемо ко ће остати. Имају да се покољу католички свештеници и Муслимани. Мањине да се протерају или побију. Дража је — тврде сви они — хтео најпре чисту југословенску линију, али му српски народ, српски сељак то није допустио и Дража се дисциплиновано повиновао народној жељи као прави народни човек, као прави Србин и војник. Разне демократске фразе даће се, јер је то у духу времена, али на све то треба гледати само као на ратно лукавство. Пропаганда у коју неограничено верују, има да учини све. Главним покретачем и одржацем национал-социјализма сматрају Гебелса. Али и он има остатака јеврејског отрова. Наша ће пак пропаганда — кажу они — бити боља и доследнија. Ми никад нећемо — кажу они — заборавити зашта живимо и мремо. После неколико година створиће се нови кадар техничке интелигенције, потребне за администрацију. Срби ће годинама и годинама имати привилегисани положај у управи, у деоби звања и одликовања. Ширим масама се не говори све. Боже сачувај! Штаб израђује према потреби, систем парола и лозинки — док оно што се уистини хоће, зна се. Ту нема грешке. У логору треба одржавати поверење масе. Оно се неће одржати тобожњом истином. Има слабића. Чињенице се могу произвољно мењати. (На усменим новинама чињенице се потпуно изврћу, а Дража се у вестима велича и побеђује и кад није споменут у новинама. До краја се тврди да ће он бити постављен од Енглеца за намесника Балкана, шефа балканских а

не само југословенских трупа. Као међународно признати највећи политичар и државник — ни мање ни више — он ће, евентуално командовати и Енглезима и не само на Балкану, већ где буде потребно, а за спас српства, величину отаџбине и уништење комунизма).

Теоретичар Дражиног покрета др. Душко Јовановић у својим предавањима ствара две крилатице. Прва је: „Или ми — или они“. Ту се превазилази и Вартоломејска ноћ. Дакле, ни један од нас противника не сме остати жив. За нас нема места у Србији. Већ у Суботици би нас побили. (А кад овакви људи говоре о убијању они то мисле озбиљно. То је једина њихова збиља). Друга крилатица: народни геније ће све сам исковати. Све ће то народ позлатити! Не треба се бринути како ће испасти поједине ствари. Народни геније не тражи примере на страни.

Мајор Рудолф Перхинек, Словенац који је дошао из Србије, из Дражиног покрета, био је у своме дивљању гори Великосрбин но Срби, као потурица. Он је држао јавна и собна предавања и нападао све и свакога за млитавост. „Сви сте ви — говорио им је он — попали плешњом, буђави, учмали. И генерали су исти таки. Мало имате вере. Где вам је фанатизам!“ Причао им је о злочинима партизана, а нарочито надуго и нашироко о некој поповој кћери која је убила брата партизана јер је овај заклао оца и целу породицу, просто зато што му је отац свештеник, а што је он комуниста. Перхинек их је доводио у дервишка бунцања и бесомучност која није могла да се истражи. Са својим несумњивим и не малим језуитским талентом и балканским суровим псовкама опомињао је Перхинек на некога балканског Савонаролу, који своје слушаоце не похваљује, него их кара, него им приговара, него их кажњава. Слушајући га, гледајући га нетремице, нисте могли да се отмете утиску да све то не долази из времена инквизиције и још нечега нечовечијег у католицизму, у доба његовог најјезивијег пламена.

Полицајац Предраг Ивановић имао је гледиште које се у погледу тактике разликовало од других теорија о два романтична света: један је благородан и њихов, други злочиначки и наш. „Ми смо два света — говорио је он — између нас нема споразума ни моста, свака је

дискусија излишна. Зашто дискутовати? Кад дођемо у Србију клањемо се као жути, па ко остане". На тај начин Ивановић је спречавао и извесне туче.

Претераности у тучама бојао се и сам Пантић јер је помишљао да би му Немци из својих рачуна, ако пресоли, могли да покваре даљу аутономију, нарочито ако би дошло до убиства и до најтежих повреда. Пантић је имао у том свом страховању, у виду и сталну опозицију терору логорском многих својих официра и доглавника, нарочито виших официра. Они су се оправдано бојали Немаца, који су кадри на све па и да изневере своје савезнике и окрену лист. А шта ако дође други командант, па други „абвер“, па други логорски официр?

Приликом једне веће туче која је била управљена противу мене и где сам задобио тешке повреде (па и болест срца) ишло се на то да се ушкопим неким познатим ветеринарским начином. Ту казну за партизане проповедао је ветеринар капетан Тоша Сикулски, који је тврдио да ју је и на терену применио. Нападу, у соби број 17, претходила је по неком правилу и политичка „беседа“ капетана Томића. Мени је у овој тучи тупим оруђем разбијена вилица. Помоћ из других соба била је спречена. Коридор је био пун „ударника“ и тада смо видели ко је све „ударник“. Али после ове туче немачки командант лично је дошао у логор, позвао ме на саслушање и тражио од мене да му изнесем појединости туче, и имена. Ја сам одбио да му задовољим радозналост. Изјавио сам да непријатељу нећу да саопштавам ништа о нашим унутрашњим стварима, а кад дођем у ослобођену земљу обратићу се надлежним властима. Немачки командант — за кога се говорило да је луд и да је баш као такав ликвидирао један руски логор и послат и нас да ликвидира, урлао је на мене, али ја сам остао при своме. Онда је послат логорски официр, који ми је претио ратним судом. Изјављено ми је од стране команданта и командантуре да сам ја овде службено и у том својству морам све да говорим. Ма да обливен крвљу и уфачлован, ја сам отсудно одбијао да ма шта „кривично“ изјавим.

Овај догађај нешто је заплашио Пантића и његове, видели су неке симптоме који им се нису свидели.

Ипак мене нису пустили у болницу, а по личној наредби пуковника Пантића морао сам ићи и на збор. На збору немачки командант издао је, и лично прочитао наредбу, да не може о познатој тучи да дође ни до какве светлости, јер сам заинтересовани неће да се жали. Мржња Пантићеваца на мене што сам се овако држао пред Немцима, за разлику од њиховог бедног тужакања и анонимног достављања, у које верују као у једини могући систем — достигла је врхунац. Био сам и други пут домамљен, преварен, али ми је само разбијена глава док нису дохрили са свију страна пријатељи.

Присталица безусловног терора остајао је до краја потпуковник Лучић.

Многобројна су била предавања крајње крвожеднога типа: о комитским борбама, како су и на који начин Бугари мучили наше борце и македонско становништво за србоманију, како су усташе мучиле Србе у овоме рату. Ни један детаљ није смео да изостане — у случају пропуштања какве касапске ситнице одмах су се јављала питања, и приговори. Машта је радила пуном паром и износила чак и неке психолошке појединости којих нема у приказу зверстава. Говорило се стручно, пред стручњацима, по неки пут и хируршки. Освета се распиривала и разигравала нагони. И Бугари, и Арнаути, и Мађари грозно би се провели у случају Дражине победе. Чудно је да су многи ударници јавно говорили да би све Немце код нас поклали до једног. У разговору са противницима ударници, па и шири круг Дражиноваца замерали су левичарима што ови желе да „поштеде“ немачки народ, после његовог пораза, с тврдњом да је друго Хитлер, а друго немачки народ. Овакво мишљење „војводе“ и други виђени чланови ближе Пантићеве ордије сматрали су злочиначким. „Зар да се поштеди и један Немац! — говорили су они — не треба поштедети ни немачко дете у колевци. Комунисти хоће да спасу немачки народ и већ се по томе види каква је то багра“. Ипак од свега војводама и сличнима најслађа је била и остајала српска крв. Они су само тражили оправдања да је што више пролију. Једно од таквих оправдања да се побију сви наши комунисти заснивало се ето, на томе што су комунисти — германофили, јер

хоће да поштеде Германе! Тако су Хитлерови сарадници оптуживали комунисте не за стварну сарадњу са Неманима, која је остајала монопол издајника, него за бољивост према Неманима онда када ће бити лако да их коље ко стигне и како стигне! Како су се они радовали перспективама покоља Срба — партизана, симпатизера, српске интелигенције која је — по њима — прозукла у корену, и нас противника из истог логора! „Када се жице отворе — говорили су они — прво ћемо свршити са нашим комунистима, па онда одмах идемо на „Бизмарк“. (Бизмарк је био далеко око 4 километра).

После једнога свога зверскога предавања уобразивши да страже на капији нема, једна група је стварно хтела да полети у „Бизмарк“ да „их“ докусири, пре него што измакну. Чули су се многи гласови: „на Бизмарк!“

У случају ослобођења логора (које је могло тада наступити, јер су прилике биле такве) они би гледали прво да истребе нас и оне из „Бизмарка“. Француски партизани и савезничке трупе биле су близу. У самом Штразбургу знало се какви су односи у „Кронпринцу“, чак су и немачки војници о томе дискутовали, а преко једног дечка електричара поручено нам је из Штразбурга да ће грађани одмах да нам дођу у помоћ. Војводе су се пак у то време грозничаво спремале да искористе оних првих неколико минута над ненаоружанима и да приступе клању.

Ако би ови људи толике српске масе помлатили, то не значи да они и друге народе нису ужасно мрзели. Мржња је била њихов начин живота, њихова утеха у животу, њихова срећа у животу. Били су тобоже ужаснути од трговачке превртљивости Енглеске, која се, како су тврдили „ниска показала према Дражи“ и када би морска катастрофа прогутала енглеска острва то би их испунило блаженством. У седам јеванђелских блаженстава они би унели и осмо: „блажени који мрзе“ и девето: „блажени који се свете српства ради“. Српство би требало светити тако рећи на свима народима. Са таквим нагоном рушења који се развио на рачун свега осталог — питање је како би могли ма шта да ускладе и у своме свету, у коме би се све дешавало како они желе и замисле. Могао би неко да их упита: ако Енглеска треба да пропадне од земљотреса, или од

неке препотопске аждаје, онда како ће да победи Русију?

Било је и озбиљнијих предавања. Неки су се предавачи трудили да одрже тон. Таква предавања изазивала су сумњу и распру, а собе су негодовале и режале. Не треба заборавити пропаганду са комитским четовањем, па пропаганду противу марксизма на нивоу полициске школе из Земуна, па плитке приказе живота и стања у Русији из оскудних билтена. Црква је играла значајну улогу. Од највеће и најлепше собе она је остварена, уз припомоћ Немаца, са радовима наших уметника и занатлија. Шарена, накинђурена, нацифрана, са помпезним натписима као у џамији, или у Батиној фабрици обуће — она је била њихова гордост и показивали су је Немцима и сваком ко је долазио па и међународним функционерима, као ремек дело, као велики прилог наш у овој светској рату. Црква није испала потпуно онаква каквом ју је желео пуковник Пантић. Он је желео још више националних и српских симбола и ликова. Црква је посвећена светом Сави. У њој су се обављали поред честих служби и сталне религиозне свечаности и помени. Са највећом готовошћу Немци су испословали да црква потпадне под неку компликовану православну јурисдикцију — преко Штразбурга имала је да припадне руском владици у Берлину, а по нашем одласку имао је да је чува неки нарочито одређени чиновник. Немци су овим хтели да покажу труд око нашег духовног благостања.

Пуковник Пантић и његов штаб нису веровали у Бога. Њихов речник био је начичкан псовкама које ни Бога ни Богородицу нису остављали на миру, па ипак благо Светосавље било је основни стуб њиховога новог Дражинога покрета. Др. Д. Јовановић у једном своме предавању истакао је: да није важно веровати или неверовати у Бога већ је важно признавати Светосавску цркву. Овде је излигао, преиначавајући за наше потребе, познату доктрину француског ројалисте и најближег Петеновог сарадника Шарла Мораса који је, иако безверник, позитивиста из филозофске школе Огиста Коина, сматрао католичку цркву и њену хијерархију основом европског поретка, неопходном за цивилизацију, за славу и величину па и за сам опстанак Француске. Оно што је

животворна католичка црква са наслеђем Атине и Рима била за Морасову Француску, то је имала за нас бити православна црква светог Саве пошто се промени што је за промену и дода нешто византијског обредословља. За нас Светосавље, за Русију пак Достојевсково православље. Овакав мистицизам који је нашао најзад Словенима општу линију, захтевао би и ново превођење Хрвата и Словенаца у источно-грчки обред, што је мајор Перхинек предлагао и постављао као битни услов словенског препорода.

И као што се црква — лишена вере у живог Бога — претварала у фетиш, и симбол за подјармљење умова, тако се и у свему ширио фетишизам без језгре, без сока, без унутрашњег садржаја. Тако је узета и монархија и од ње се правио култ, али се њен смисао осветљаног регулатора у партијском животу избацивао, а Краљу су псовали и оца и мајку, ако не учини како то одговара српској рестаурацији Дражине диктатуре. Исто је тако било и са породицом која се потрзала, као кеба иза појаса, као главни потез противу болшевика, уз невероватно отрцане оптужбе противу слободне љубави — мада су уживали у најнижој порнографији. Исто је тако и са прослављеном војничком дисциплином. Поштују, али само своје старије. Млађи нападају и шамарају — ако им се да прилика — старије који су противу Драже. Тако су једном напали на мосту генерала Хаџи Поповића — генерала! — повереника логора „Бизмарка“ кога су у „Кронпринц“ послом допратили Немци. Тицало се некога кусура од пакета. Напали су га као левичара и издајника и псовали му мајку и све свето.

Па такав је био и велики појам „команданта“, који је дат и одржаван по милости немачкој, супротан Женеви, супротан сам себи. Све празна имена без садржине, све празно класје без зрна, да се видљивим видом ствари обману ближе присталице и сав свет. Такав је и њихов појам српства без Срба и Српчића, који тражи да се огроман број Срба покоље, и то што пре, као да је грех толиким Србима продужити живот макар и за један дан, један час. Ту се не може и не сме чекати. Такав им је и појам југословенства, са мржњом на Хрвате, неуважавањем Сло-

венаца, непризнавањем и једне аутономије. Многи су размишљали о церемонијама под којима има да се изврши фантастични ауто-да-фе Хрвата. Такво је њихово свесловенство и тобожњи братски однос према рускоме музику, када овоме сине слобода. Уствари Пантић и Лучић хтели су чак да наметну да се противно ранијој одлуци заједничког повереништва оба фора — која је прешла у закон и у поступак — руским ордо-нансима, бедним и изгладнелим на немачкој репи, нашим другарима у ропству, не даје део од наших пакета.

Такви су они били и у социјалном погледу: лакоми, несити, коруптивни, из њих је зијала хала на све опште и заједничко. Прикривали су то великим речима о официрској породици. Код нас пак с наше, њима противничке стране, развио се у највећој мери систем колектива и братске помоћи, а већ у логору Д читаве собе живеље су у задругама „колхозима“. Занимљиво је да се и у офлазима Пољака, наклоњених фашизму, све крстало у индивидуалним газдинствима, ма да је обична памет захтевала поделу рада и задружни ред.

Нема области где се код наших дандараша не би јасно видела саможивост, која граничи са хотентотским моралом, уз велике и потресне речи. На све стране симболи и фетиши, у које траже да се верује, а који су мртви. Таква је и њихова реч. И она је ратно лукавство које не допушта поверења. Не само да су такви према нама. Нико никоме не верује, издају се и достављају чик и Немцима, да њихови рођени другови спремају бекство. Немци су на доставу Пантићеву поставили стражу на прокспаном лагуму. Тако су они поступали и као лекари и болничари. Доцније у Баркербригеу, у заједничкоме логору нити су наши узимали прашкове од њихових лекара, нити су они узимали инјекције од наших лекара — јер они су веровали да су наши лекари онакви каквима су они замишљали да треба да буду њихови лекари, и уопште лекари. Дакле и лекара су замишљали као партијскога човека, а камо ли свештеника!

Спрема за будуће задатке ишла је у мегаломанију. Стално су се израђивали ађутантурни спискови, ко шта зна, које језике говори и зашта је уопште способан, па се утврђивало шта ће ко да ради у отаџбини. Наши

су људи одбијали да дају те излишне податке, којима није било места у немачком ропству. Зато су петљани сталним саслушавањем.

Критику нису подносили. Више су волели макар и себе, макар и свесно да обмањују. Знали су унапред да су тучени у свакој дискусији. Али их је ту нешто мамило као зов провалије. Волели су дуге разговоре, уз епска понављања, уз бескрајна серијска набрајања сваковрсних злочина, покоља и мучења: бивших, садашњих и будућих. Према документима нису имали никаква поштовања књишких људи или из доба оне старе блажене патријархалне неписмености. Они су били у стању да наруже и изврну, да закољу и рашчереће сваки документ и свакој стварности да пљуну у лице довикујући јој: „шта ми можеш, не признајем те“.

Имали су добар црквени хор. Запрепашћавало је како свирепи људи са закрвављеним очима и срцем пуним отровног мрака певају богоугодне песме и благочестиво тање, уњакају и отежу. Али то певање, те проповеди, то истицање спиритуалног хришћанства, ни најмање није утицало на суровост њихових снова, њихове маште, њихових нада. Напротив. Четници су изживљавали тим начином последње остатке људске благиости. Остајао је примитиван, са још више покора и грдила у души, змијског сиктања у бићу, са шибањем камчија мржње у мозгу.

У томе логору „националне завере“ говорио је, високо са моста, у присуству немачких власти и Пантића крај себе, пред постројеним збором заробљеника који су сви морали да изађу, Недићев емисар министар Васиљевић. Господин министар у блиставој униформи, са револвером слободног човека и официра за појасом, а ми, полубоси, у дрвеним клонпама, у бедним ритама, гладни, очајни од толиких година робовања. Он нас позива у Недићеву војску за спас од комунизма. Тешко је замислити сцену која би већма понижавала понос једнога официра у рату. Али дражиновци прелазе преко сваког поноса, јер верују у „ратно лукавство“ које је као копрена бачено преко свакога стида. Они нису ни црвенили, ни дрхтали од беса. Ударници су бурно пљескали и одобравали, чекајући да се можда да глас и овде о покољу, од стране Немаца. Говорио је и Пан-

тић. Уписао се у његовом штабу до 220. Веле да се уписао и Пантић са својим најближима да би могли стићи благовремено „на терен“. У своме говору инж. Васиљевић је подвукао у више махова да се у Дражном штабу као контролни органи налазе немачки официри. „Е то није требало да каже“ — чуло се по ходницима.

Оба логора, „Кронпринц“ и „Бизмарк“ евакуисана су у заједнички логор Баркенбриге у Померанији. Једни су имали друге да држе у шкрипцу. Немци нису хтели ни дали да се расформише Пантићев батаљон који се и даље кочио на зборовима, и даље викао „Бог ти помогао“ и даље претио, и даље имао своје усмене новине, и даље непризнавао повереништво, и даље шуровао са Немцима. Али у логор су пристизали и нови заробљеници, из других логора, из Хамелбурга и Оснабрика и претње терором пуковника Пантића изјаловиле су се. Огромном већином изабран је за логорског повереника пуковник Калуђерчић који је водио послеве с пуно такта и стрпљења и био и према самом Пантићевом батаљону достојанствен и објективан. Када је настало евакуисање за Немачку — пред величанственом руском изненадном и незадрживом офанзивом, пуковник Пантић ишао је на челу колоне и наредио својима, у једном прихватном логору, да за час раније но што следује крену у одређеном правцу. Њима се није чекала Црвена армија.

Али још и тада, и тих дана, њихова жалосна пропаганда држала их је у злокобној магли, да све није свршено, да ће још дуго све трајати, да је ово рат најдужих рокова, да ће Англо-американци окренути против Руса и да ће Дража, Дража тај ће већ спасти и српство и своје људе.

КАД ПАДНУ ЖИЦЕ

Фантазија која чини сву драж живота и његову присну неодољивост тражи да се стално на њеном олтару ведри пламен потхрањује првим плодовима срца и чула, жртвама културним. Наша група имала је много песника, писаца, сликара, диригената, архитекта, декоратера, хореографа, музичара, конференсијера, спи-

кера, рецитатора, сценографа, режисера, костимера, глумаца, играча (Живковић, Тошић, Гајић, Јаковљевић, Филиповић, Барић, Златарић, Виторовић, омиљени Ђока Караклајић и Блам, Миња Балог, Прокић, Париповић, Веселиновић, Лукић, Милин, Сергије Петровић, Недељковић, Боца Игњатовић, Шварц, Киш, Клајић, Мишкулин, Вуксан, Вукадиновић, Бабић, Јурјев, Амар и други). И ту се видело јасније но ма у ком чаробном огледалу да ми идемо ка великоме новоме времену. Зар би иначе лепота и хармонија биле толика потреба наша? Дандараша пак били су сиромашни у талентима. Они их нису тражили. Они их нису хтели неговати. Њихова уобразиља ишла је само једним путем, путем крви. Њихов туробни сат избијао је само часове казне и освете. Олтар њихове фантазије био је старински олтар Молоха који у својим opakим ватрама живе људе прожидије. И ту се видело у које су доба они хтели себе и нас да врате.

Провео сам месеце и месеце у логору „Кронпринц“. Слушао сам их, посматрао, осећао како живе, чуо прекидани ритам њихових слабо повезаних задиханих мисли. Чуо сам тупи шкргут њихових смађијаних мозгова који су се тетурали. Доживео сам њихове оргије од речи и претњи. Држао сам доцније у другим логорима предавања о њима, на основу аутентичних бележака вођених у „Мртвоме дому“. Та предавања нису зачудила никога, јер су другови све то слутили, потпуно сигурним нагоном, без грешке. Можда су чак налазили да се онима сувише части чини што су се у претерано многим случајевима потрзале психолошке школе, и нарочита психологија примитиваца, психологија гомиле и интерпсихологија затворенога круга.

Кад се дође до извесне густине сазнања, до извесне нервне сигурности, до засићености од чињеница којима владамо, онда и само негодовање, као код латинскога песника, ствара песму и уопште сваки прилаз води приказу. Али ја сам увек желео и хтео да будем објективан. И покушавао сам да их разумем, не само утиском и осећајем. Мада их потпуно одбацујем они су ипак, знам, као сенка, део нас самих и нашега развоја. Ми смо се међусобно мрзели — обе стране тако и толико да је та мржња условљавала даљи психички живот,

цело његово гибање, нарочито код њих. Не знам како би многи од њих нашли даљи смисао свога опстанка кад би уништили све нас због којих су тако рећи још и били у неком оскудном животу, јер је мржња била њихов Бог, јер су живели мржњом. Можда их је она и очувала. Отмите им ту мржњу на нас — који смо били видљиви објекат њен — шта ће од њих остати (од њих какви су тамо били)?

Зато верујем да постоји могућност буђења, данас када се више не живи по затвореним логорима у којима је на гомилу скупљено све што људе дражи, изазива и доводи у бесомучну јарост. Ја знам да је много што шта од логорске стварности — бунцање, нека нарочита игра са њеним болесничким законима и безизлазна патологија у плеснивом буцаку на крају света, одакле се не може побећи, као што не може побећи биљка везана кореном. Као да смо били осуђени и на ту игру, и на то хушкање њихово, и на ту зверску хајку и на ту мору као на саставни део тога света, као на његово духовно поднебље. Обузети другима нисмо могли себи лично да припаднемо, ни за најкраткотрајнији слатки тренутак монаде!

Они који су до гуше у крви, они којима су руке упрљане братском крвљу остају крвљу опијени и они се више не пробудише. Али они који су само у речима и у игри речи — не знајући више прави значај и смисао речи — тражили по логору и у друштву избежумљених смисао живота који им је остао недокучан, они могу да се пробуде. Ја верујем у то. Све ће те море и привиђења, ђавоље маштаније и зле мађије, отровни сан логора, развејати слобода која дејствује јаче но свавина и буди сигурније но сваки позив свести. Како не веровати у слободу?

СМИСАО ЛОГОРСКОГ ЕКСПЕРИМЕНТА

У отаџбини, „на терену“, у густини догађаја, у премлету збивања, конци се не разазнају прегледно, људи не примећују увек какви су до краја. Односи су многоструки. У логору пак, под најтежим околностима ропства, на муци на којој се показују јунаци све се види до цинизма јасно. Камуфлажа не помаже, збунљива сен-

чења искључена су. Ствари се згушњавају до формуле. Тако смо ми могли за четири године робовања да познамо људе, да Рентгеновим зрацима продремо кроз све обманљиве велове, да све и свакога измеримо и одмеримо. Ретко се даје могућност да толике „величине“ видимо не само „у напучама“ него без бенгалске ватре рекламе и легенде, без оптичких илузија којима краја нема у савременом животу.

Код нас су се од вајкада стицајем историјских околности активни официри појављивали као стварне или замишљене вође народа, као непоткупни борци, као узданица народа. Створила се вера у официре, у широким масама. Вера у официре подржавана је истинама и легендама наше историје, пуним али и крњим знањем о 29 мају, о комитском раду, о Црној руци, о Белој руци, о 6 јануару и о 27 марту. Најзад и Недић и Дража генерали су. И они чине апел на свест официрског кора. И сад долази ово: све се меша и ври, у дегенерисаним формама, и завет официрски, кокарда и ешарпа и идеја официрске политичке клике, и шести јануар и ранија епска ратовања и четовања и ново беславно четовање. Овај пут видимо садашњи официрски кор и генерале — после пораза — онакве какви су, из непосредне близине. Мало смо их нешто видели од 6 до 16 априла, у „рату“ и у капитулацији. Сад их видимо до краја. Генерали ти нису способни за свој занат (алат наравно нису купили, алат у који спада и књига савремена) а камо ли за нешто друго. Не умеју ни ратовати. Они су застарели, нису радили, организују наопако и неуро, нису спасли себи ни нама ни сенку части не умеју ни да робују (у прошлом ропству веле да се величанствено држао генерал Покорни и други). Бар да су умели и хтели ратовати! Бар да су дали примера у ропству и у искушењу. Од програма де Вињија, официра који је најдивније приказао величину војничког позива и понижења тога позива — шта је остало? Само оно друго. Политичке интриге типа Пере Живковића у млађем издању Мите Живковића додуше остадоше. Ето то знају. Али то се показало овај пут као кратко, плитко, оскудно и гнусно јер раде уз директиве непријатеља, јер непријатељ у томе осећа помоћ за себе. Цело је то њихово знање. Амбиције, пак изузетно су велике.

Па бар да умеју да процене, да имају тачан суд, ако им рад није на висини! А и суд је њихов ништаван, помућен страхом и интересом. Поплашила их Немачка, нису умели да се снађу у мраку пред бауком большевизма. Уз потребне корекције, све ово може се казати и за најубраженије величине из нашег официрског кора. Када је сваком постало јасно да су наказно водили, онда се они намећу насилно, место да се повуку у мишију рупу и да се не чују живи и тада они чине не само материјалне грешке него и моралне, против свега онога што би официр према Алфреду де Вињију који их је једанпут за свагда ограничио у великом и маломе, морао бити.

У логору се види са неодољивом сунчевом јасношћу истине још и оно што се нигде не види тако: да су недићевци и дражиновци апсолутно једно, два Јанусова лица а један створ, две подељене улоге које не долазе у суштини у опреку. Као у лабораторију, овде се у логору, добија експериментални доказ за право ствари.

И онда је природно да сви они који траже да са себе и свога народа збаци ненздржљиву љагу сарадње са мрским непријатељем — који је ту сваки дан са новим шиканама и изазивањима — да они иду нагонски у онај табор који тражи нов пут, савремени пут, а ипак у складу са најлепшом слободарском традицијом ускока и хајдука, буна и устанака, традицијом и вечите тежње о слободи која се крвљу плаћа. Уз то долазе и безбројни очевидни разлози који нам указују да је пут у официрско великокрпство пређена етапа, данас већ лажан и арханчан.

У логору постаје експериментално јасно на примеру самих претставника и носилаца те арханчности да су се њихови идеали током времена дегенерисали у паклен змијски отров, да помори, стварно или у машти, цео свет који се одупире застарелом и немогућем решењу.

Поред овога, догађаји уче људе, а историја се не пише узалуд пламеним писменима на свима зидовима и по свима згариштима Европе, по фабрикама смрти, по концентрационим логорима, по безбројним просторима ограђеним кукавном бодљикавом жицом, која је претила да обузме васнону у своје бодље и високе напоне. Нове тежње освајају видике, буде савести и умове, и

зраче. У логору су и људи, кадри да растумаче појаве. Али пре свега, као на примеру пијаних Хелота, тако се на примеру логорских бивших величина види и коначна пропаст свега што они претстављају са толико тупе мржње, несвести и слепила.

Народно-ослободилачки покрет дао нам је у заробљеништву први пут после јадне капитулације праву и надахнуту срећу. Могли смо опет да дигнемо главу. Свака ситуација народно-ослободилачког покрета и свака личност интересовала нас је више но све дотада у животу и није било напора који не бисмо учинили да сазнамо још једну накнадну реч. Истина је да су дубоко и тешко несрећни међу нама били многи кад се сазнало и показало да не може били слоге између два народна покрета и да се истребљење наставља. Али је сваком од нас било нагонски јасно да Дражин покрет не може да буде друкчији и да мора да пође противу времена. Он мора да буде кратковид и преко разних тобожњих ратних лукавстава официрске клике да одведе до помагања немачких намера. То је неумитно — треба их само погледати у логору, где су сви прикупљени као зраци у жижи.

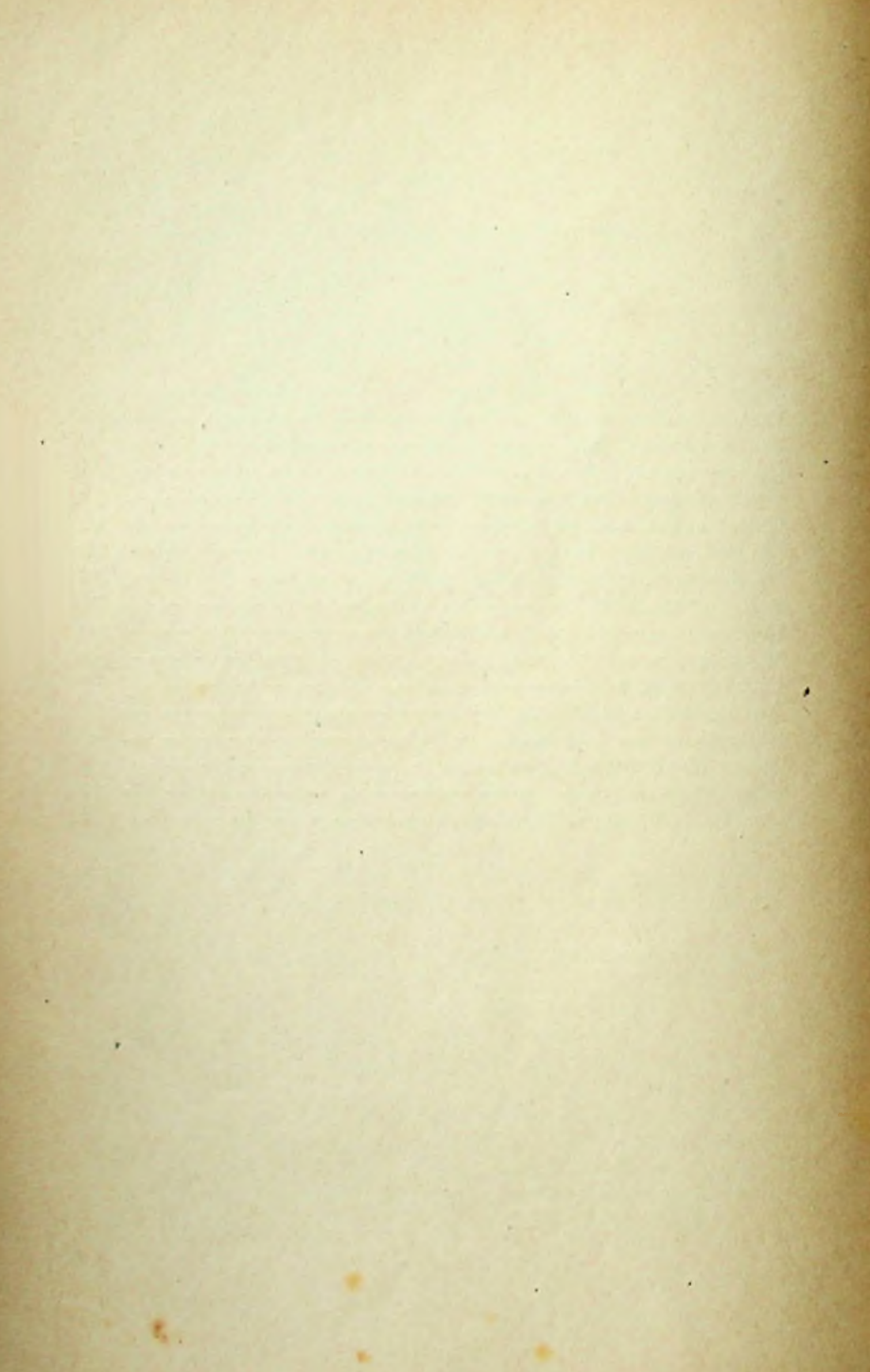
У ропству је табор „Титоваца“ трпео гоњења и Немаца и наших. Немци су нас сматрали бандитима горима од комуниста јер су и комунисти војска, а ми смо за нерегуларне трупе. Лако је могло догодити се да нас Немци у једном од својих зликовачких, а за пример прорачунатих наступа све потамане. О томе се стално зуцкало. Услед разних околности — на које ће пуно светлост бацити заробљеничке архиве — ми смо били поштеђени. Али ни једна опасност није никога од нас поколебала.

То је било најмање и једино што смо ми могли учинити.

Многи наши другови показали су великих способности у водству, у политичком организовању, у истрајној педагогији, у васпитној области и општем културном раду. Али то све спада у другу једну књигу која би имала да се пише друкчије, с пуно љубави и топлине, оне присне љубави и срдачне топлине која је пратила тај рад од стране другова, тако да је протицао у атмосфери сталног душевног празника и радосне екстазе, способне на сваку жртву у логору и после логора.

С А Д Р Ж А Ј

Љага — — — — —	3
Техника капитулације — — — — —	5
Зашто смо пропали — — — — —	9
Официрски кор — — — — —	15
Немци према заробљеницима уопште — — — — —	20
Однос према нашим — — — — —	26
Бирање повереника — — — — —	28
Политички и културни живот — — — — —	33
Војни предавачи — — — — —	36
Борба против разорних елемената — — — — —	39
Нирнбершка декларација — — — — —	41
Гвоздена гарда — — — — —	43
Југословенска заједница — — — — —	44
Немачки маневри са нама — — — — —	49
Логор „Кронпринц“ — — — — —	51
Кад падну жице — — — — —	71
Смисао логорског експеримента — — — — —	73

Штампано у штампарији „ПРОСВЕТА“

у 15.000 примерака

Одобрено за штампу 28-VI-1945 под бр. 501.

